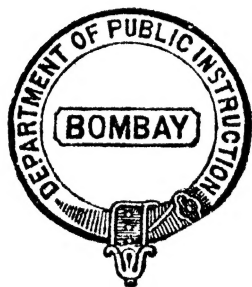

૧૪૫૬

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો.

ભાગ ૧.

કીંમત એ આના.

The Department of Public Instruction, Bombay.

OUTLINES OF GEOGRAPHY.

PART 1.

BY

T. C. HOPE. C. S.

REVISED, CORRECTED, AND ENLARGED

BY

RAO SAHIB M. R. NILKANTH,

GUJARATI TRANSLATOR, EDUCATIONAL DEPARTMENT.

Fourth Edition.—35,000 Copies.

*Registered for Copy-right under Government of
India's Act XXV. of 1867.*

BOMBAY :

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1881.

(All rights reserved.)

Price Two Annas.

१८५६

BOMBAY :

PRINTED AT THE "NIRNAYA-SAGAR" PRESS.

મુંબઈ ઇલાકાનું સરકારી કેળવણી ખાતું.

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો.

ભાગ ૧.

રચનાર,

ટી. સી. હોપ. સી. એસ.

તેમાં સુધારો વધારો કરનાર

રાવ સાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ.

ગૂજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એજ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેન્ટ.

આવૃત્તિ ચોથી—૩૫,૦૦૦ પ્રત.

આ પુસ્તકની માલિકી સન ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા આજ્ઞા મુજબ નોંધેલી છે.

મુંબઈ.

ગવર્નમેન્ટ સેન્ટ્રલ પ્રિંટ દિપો.

ઈ૦ સ૦ ૧૮૮૧.

આ પુસ્તક સંબંધી સર્વે અધિકાર સરકારે સ્વાધીન રાખેલા છે.

ક્રીમત બે આના.

૧૪૫૯

મુંબઈ :

“ નિર્ણય-સાગર ” છાપખાનામાં છપાવ્યું છે.

પ્રસ્તાવના.

આજ પર્વત સરકારી ગૂજરાતી નિશાળોમાં હોપકૃત ભૂગોળ-વિદ્યા શીખવવામાં આવતી. પાછળથી તાલુકાઓની વ્યવસ્થામાં અને દેશોની રાજકીય સ્થિતિમાં વિકાર થયાથી, નવું વસ્તીપત્રક બનવાથી, નવાં ધોરણો ઠરવાથી, તથા ખીજાં કારણોથી એમાં ફેરફાર તથા ઉમેરો કરવાની જરૂર જણાઈ. એ સુધારો વધારો નવા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે તથા ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરો વગેરેની મદદથી કળવણી ખાતાના ઉપરી મહેરબાન આતશીદ્દ સાહેબે કર્યો છે. ભૂગોળવિદ્યા શીખવવાની રીત વિષે પહેલી આવૃત્તિમાં જે સૂચના હતી તેમાં પણ નવાં ધોરણો પ્રમાણે હાલના સમયને અનુસરીને વધારો ઘટારો મહેરબાન એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર દાકતર ખુલર સાહેબના હૂકમ મુજબ કરવામાં આવ્યો છે. ભાષાને માટે અને શબ્દોમાં સહજ ફેરફાર કર્યો છે તેની જવાબદારી મારે શિર છે.

મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ,

ગૂજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એજ્યુકેશનલ ડીપાર્ટમેન્ટ.

ચોથી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ વરસના ફેબ્રુઆરી માસમાં આખા ભરતખંડમાં વસ્તીની ગણતરી થઈ હતી, પરંતુ આ આવૃત્તિમાં વસ્તીની સંખ્યા નવા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે નથી, કારણ કે તે હજી જાહેર થઈ નથી.

તા. ૧૪ મી મે સને ૧૯૮૧.

ગૂજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એ. ડી.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	પૃષ્ઠ.
મહેતાજીને સૂચના	૧
૧ હું. પ્રસ્તાવિક પ્રકરણ.	૧
(૧) પૃથ્વીનો આકાર, વગેરે.....	૧
(૨) દિશાઓ	૨
(૩) બ્રુગોળવિદ્યામાં આવેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા...	૨
(૪) જમીન અને પાણીના મોટા ભાગ.	૩
૨ જી-એશિઆ ખંડ.....	૫
૩ જી. મુંબઈ ઇલાકા	૬
(૧) સામાન્ય વર્ણન.	૬
(૨) રાજ્યરીતિ.	૭
(૩) યોના ભાગ.	૮
(૪) મુંબઈ શહેર અને જિલ્લો.....	૧૩
(૫) અરબસ્તાનમાં મુંબઈ તાબાનાં સંસ્થાન.....	૧૪
૪ યું. સિંધ.	૧૫
૫ મું. કર્ણાટક.	૧૮
૬ હું. ગુજરાત ભાગ ૧ લો.....	૨૧
૭ મું. ગુજરાત ભાગ ૨ જો.	૪૭
૮ મું. મહારાષ્ટ્ર (દક્ષિણ કે દખાણ).....	૬૭
૯ મું. મહારાષ્ટ્ર (ઉત્તર કે ઉપર).....	૭૨
૧૦ મું. દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ અને ઉત્તર કાનડા.....	૭૫

ભૂગોળવિદ્યા મળવા વિષે

મહેતાજીને સૂચના.

ભૂગોળવિદ્યા નીચે લખ્યા પ્રમાણે શીખવવી.—

૧. નિશાળમાં જે ઠેકાણે છોકરાં બેસતા હોય, તે જગ્યાના ભાંય તળીઆનો નકશો છોકરાંને પૂછી પૂછીને પાટીઆ ઉપર મહેતાજીએ કહાડવો ને તેમને સમજાવવું કે, આ જગ્યા મોટી છે, તેનો આ નાનો નકશો થયો.

૨. નિશાળની જગ્યા કદી લાંબી હોય તો પાટીઆઉપર તેનો નકશો જાણી જોઈને ચોરસ પાડવો, ને પછી છોકરાંને પૂછવું કે, આ પરાપર છે કે? પછી તેમની પાસે ખરી વાત કહેવડાવવી ને તે નકશો સુધારવો, એટલે તેમનાં મનમાં ખરી વાત પરાપર ઠસશે. એજ રીતે નિશાળની જગ્યા ચોરસ હોય તો પહેલાં તેનો નકશો લાંબો કહાડવો, ને ખીજી પાણુ એવી એવી હિકમત કરવી કે, તેથી છોકરાં પરાપર સમજે છે કે નહિ તેની પરીક્ષા થાય, ને વળી જે સમજતાં હોય તે તેમનાં મનમાં પરાપર ચોટે. ત્યારપછી દિશાઓની સમજણ પાડવી. ને તે દિશાઓ પ્રમાણે નિશાળની આસપાસ ચોડાં ઘર ને રરતા હોય, તેનો ખને તેટલો નકશો કહાડીને ખતાવવો. એ રીતે એક ફળીઆનો નકશો પૂરો કરવો. છોકરાંની નજરમાં તે પરાપર ઠસે, ત્યારે તે જૂશી નાખીને તેવો પાછો નાનો કહાડવો. પછી ગામની ખીજી મોટી મોટી ચોડી શેરીઓ ચાર દિશા પકડીને કહાડવી. એ રીતે આખા ગામનો નકશો તૈયાર કરવો. તે ગામને કોટ હોય તો તે પાણુ લીંટીઓ દોરીને કહાડી ખતાવવો. એ રીતે તે ગામનો નકશો પરાપર તે છોકરાંનાં મનમાં ઠસે એટલે તે જૂશી નાખીને ખીજો નાનો કહાડવો; તેની વચ્ચમાં કાંઈ કહાડવું નહિ. પછી આસપાસ લગતાં ગામ હોય તે તથા ખીજાં ફરતાં ગામ છોકરાંને પૂછી પૂછીને તેઓ દિશા ખતાવે ને તે ખરી હોય તો તે લખવાં. ને જેટલે ગાઉને છેટે હોય, તેના માપ પ્રમાણે છેટે લખી તેમ કરવાનું કારણ કહેવું, એટલે છોકરાંને સમજણ

પડે કે, નકશામાં ગામડાંની વચ્ચે જે અંતર હોયછે તે ગાઉના માપપ્રમાણ છે. આશરે કે અમયું મૂકવું નથી. એ રીતે આસપાસ ડુંગરા, ટેકરા, તળાવ, નદીઓ કે ખીણું એવું હોય તે કહાડવું. જે પરગણામાં નિશાળ હોય, તેનો નકશો પાટીઆઉપર એ રીતે તૈયાર કરી ખતાવવો, ને ખેતી હુનર વગેરેની ટૂંકામાં હકીકત કહેવી. પછી તેને નાનો કહાડીને તેની જોડે એક ખીણું પરગણું કહાડીને તેની દિશા, સીમા, નદીઓ, ડુંગરો, વગેરે હોય તે શીખવવું; પછી તેમાંનાં મોટાં ગામ લખી ખતાવવાં ને પાક વગેરેની સહજ હકીકત કહેવી. એ રીતે લગતાં પરગણાં જોડીને આખા જિલ્લાનો કે એજન્સિનો નકશો પૂરો કરવો. જે પરગણામાં નિશાળ હોય તેની જેટલી ઝીણી હકીકત શીખવીએ તેટલી ખીજાં પરગણાંની ખતાવવી નહિ. જેમ જેમ નકશો મોટો થતો જાય, તેમ તેમ ઝીણી વાતો પડતી મૂકીને મોટી બાબતો લેવી. ખીજા જિલ્લા તથા એજન્સિનાં નામ, સીમા, નીપજ. હુનર, રોજગાર વગેરેની ટૂંકી હકીકત, તાલુકાનાં નામ, મુખ્ય કરખા કે થોડાં બહુ મોટાં ગામ, મુખ્ય નદીઓ, પહાડ, વગેરે માત્ર શીખવવાં. ચોપડીમાં પરજિલ્લા વગેરેની ઝીણી બાબતો છે તે મૂકી દેવી. વળી સમજાવવું જે, નદીઓને માટે વાંકાચુંકી લીંટીઓ દોરેછે, સરોવરને ઠેકાણે કુડાણું કહાડેછે, ને ગામને માટે ટપકું કહાડેછે. નદીના વહેવાપરથી દેશનો જમ્યાણનો ને નીચાણનો ભાગ ખતાવવો. એ રીતે ખીજા બાબતો પણ કહી સમજાવવી. હાથે કાળા પાટીઆઉપર ચીતરેલા નકશા ઉપરથી શીખવ્યા પછી વખતે વખતે છાપેલા નકશા દેખાડવા. એમ કરીને સર્વે જિલ્લા ને ઇલાકાનો એકઠો નકશો કહાડીને ગૂજરાત પ્રાંત પૂરો કરવો. પછી આખી ગૂજરાતનું પુનરાવર્તન કરવું. તેમાં આસપાસ અંને અંદરના પહાડ, મોટી નદીઓ, સરોવર, સમુદ્ર, અખાત, નદીનાં મુળ, તથા મુખ, મોટાં શહેર, કરખા, દેશી રાજ્યો, નીપજ, રાજસીતિ, લોકના રોજગાર, લક્ષણ, ધર્મ, રીતભાત વગેરે ટૂંકામાં શીખવવાં. એ વખતે મુખ્ય ઇલાકાનો નકશો વાપરવો.

૩. ગૂજરાતની દક્ષિણ અંને પૂર્વ સીમાપરથી મુખ્ય ઇલાકાના ખીજા પ્રાંતોમાં ઊતરવું. એક દેશ, પ્રાંત, ઇલાકા, કે ખંડનો નકશો શીખવીને ખીજાનો આરંભ કરતી વેળા હમેશ

જાણીતાપરથી અજાણ્યાપર જવું. અહિં ગૂજરાતનો નકશો શીખવ્યા પછી મુંબઈ ઇલાકાનો શીખવતી વખતે ગૂજરાતથી શરૂ કરી તેને લગતા પ્રથમ દક્ષિણ અને પૂર્વે આવેલાં થાણા અને ખાનદેશ જિલ્લા શીખવવા, ને ત્યારપછી તેઓને લગતા, એમ આખો મુંબઈ ઇલાકો નકશાવડે શીખવવો; પણ ગૂજરાતના જેટલી વિગત ખતાવતી નહિ. માત્ર મોટી નદીઓ, પર્વત, મુખ્ય શહેરો, નીપજ, ઉદ્યોગાદિક મોટી ખાખતો સમજાવતી.

૪. એ રીતે મુંબઈ ઇલાકો થઈ રહ્યા પછી હિંદુસ્તાનનો નકશો ચલાવવો. અહિં અને પછી હરેક દેશનો નકશો શીખવતા પહેલાં સરહદ સમજાવતી. પછી મોટા ડુંગર, નદીઓ, ને શહેરો, એટલું ખતાવીને છેલ્લે રાજકીય વિભાગ હકીકત વગેરે સંસેપમાં શીખવવું, પણ વિસ્તાર કરવો નહિ. દરિયા, ખેટ, વગેરે આવે તે કહેવા ને તેઓની વ્યાખ્યા સમજાવતી. પણ આગળથી વગર કારણ એવી વ્યાખ્યા કહેતી નહિ. ખપ પડે તેમ મોઢે કરાવતી.

૫. યાદ રાખવું કે હમેશા જાણીતાપરથી અજાણ્યાપર જવું. જેમકે હિંદુસ્તાનનો નકશો શીખવવાના આરંભમાં સીમા શીખવીએ તેવારે, કચ્છ અને ખંભાતનો અખાત, અરબી સમુદ્ર, પછી હિંદી મહાસાગર ઇત્યાદિ. તેમજ પહાડોમાં અરવલ્લી ને આખુ, વિંધ્યા, સહ્યાદ્રિ કે પશ્ચિમ ઘાટ પછી પૂર્વઘાટ, શિવાલિક ને હિમાલય.

૬. જડસૃષ્ટિ રચનાની, કે ચૈતન્યમૃતિની, કે રાજ્ય, કે ઇતિહાસ સંબંધીની, સંસાર વહેવાર કે ધંધો રોજગાર સંબંધીની હકીકતથી બુગોળવિદ્યાના પાઠને રસિક કરવો, પણ સંભાળ રાખવી કે એ બહુ ન થઈ જાય. એનો બોલો યોગે રાખવો. સહજ યાદ રહે એટલુંજ માત્ર કહેવું. આ આવૃત્તિમાં એ અર્થે કેટલુંક લખાણ છે. વર્ગની કે ધોરણની યોગ્યતાપ્રમાણે ઘટે એટલું એમાંથી શીખવવું. વખતે સાહેકારી પાઠની મારફતે એ સાનમાં ઉમેરો કરવો. આમ બુગોળવિદ્યા પૂરી થયા પહેલાં વાંચનની ચોપડીઓમાં ખંડો, દેશો વગેરેનાં નામ ને વર્ણન આવેછે તેને માટે આખી પૃથ્વીનું સહજ સાન સાહેકારી પાઠવડે આપવાની જરૂર છે, તે પ્રસંગોપાત આપવું.

૭. શિક્ષકોએ અને પરીક્ષકોએ ખૂબ યાદ રાખવું કે આ પુસ્તક બધું નિશાળીઆને મોઢે કરાવવાનું અને પૂછવાનું નથી. ઓપડીનાં પાનાં ગોખાવી આ ગ્રંથ શીખવવો નહિ. એમાંનું બધું ગોખવાનું નથી. તેમાં વિશેષ કરીને નીચલા ધોરણોમાં એમાંનો મોટો ભાગ પડતો મૂકવો. ક્ષેત્રજ્ઞની, ગામની, વસ્તીની વગેરે સંખ્યા આપીએ તે અને ખીજી જીણી બાબતો ઊપલા ધોરણોને માટે છે. માત્ર છઠ્ઠા ધોરણમાં પૂર્ણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. નિશાળના ગામથી, પરગણાથી, અને પ્રાંતથી ભૂગોળમાં જેમ દૂર જઈએ તેમ ઓછી ખિતા કહેવી; પાસે હોય તેવિષે પૂરું અને આધે જઈએ તેમ ઓછું કરતા જવું. મહેતાજીને તથા પરીક્ષકને સુગમ પડે માટે છાપમાં ત્રણ પ્રકારના અક્ષર રાખ્યા છે—બાળબોધ, મોટા ગૂંજરાતી અને નાના ગૂંજરાતી. બાળબોધ અક્ષરમાં છે તે સમજું નીચલા ધોરણોવાળા નિશાળીઆને મોઢે કરવાનું છે; મોટા ગૂંજરાતી અક્ષરમાં છે તેનો સાર શીખવવો; અને જીણા અક્ષરમાં છે તેમાંથી પાઠને સરસ કરવાને જોઈએ એટલું થોડું ગરજ પડતો લેવું. પાસેની જગ્યાને આ લાગુ પડતું નથી. પાસેનું વધારે શીખવવું. પરીક્ષકે પણ આ સૂચના લક્ષમાં રાખવી.

૮. નિશાળીઆ પાસે નકશા ચિત્રાવવાનો આરંભ પ્રથમથી કરાવવો. એથી ભૂગોળનું જ્ઞાન પાકું થશે, અને ભૂલાશે નહિ. છેક નીચલા ધોરણમાં સહજ મહાવરો કરાવવો, અને આગળ જતાં એમાં વધારો કરાવવો.

भूगोलविद्या भाग १ लो.

प्रकरण १ लुं.

(१) पृथ्वीनो आकार, वगेरे.

पृथ्वी गोलाकार छे तेनी साप्तीतीओ नीचे प्रमाणु:—

१. जे लोका वहाणुमां जेशी पृथ्वीनी प्रदक्षिणा करेछे, तेओ जे जग्याथी नीकल्या होयछे तेज जग्याओे क्षीने आवेछे.

२. ज्यारे अंद्रअहणु थायछे त्यारे अंद्र उपर पृथ्वीनी छाया पडेछे, ते गोण होयछे.

३. जेम जेम आपणु उत्तर तरफ् जहओे छीओे तेम तेम ध्रुव तारो वधारे जओो देखायछे.

४. पूर्व भएलीना देशो करतां पश्चिम भएलीना देशोमां सूरज भोडो* ओगछे.

५. जेम जेम आपणु कोर्ध दुंगरथी वेगणा जहओे छीओे तेम तेम पहुलां तेनो नीचलो भाग देखातो अंध थायछे, पछी तेनो वचलो भाग अने छेले तेनु शिप्पर देखातुं अंध थायछे. ओज प्रमाणु ज्यारे सपाट समुद्र उपर कोर्ध वहाणु अंदरमांथी हुंकारेछे त्यारे तेना सड, हूवो, वगेरे अनुक्रमे देखातां अंध थायछे.

पृथ्वीनी सपाटी उपर पाएली अने कोरी जमीन जे छे. जे पृथ्वीनी सपाटीना चार सरप्पा भाग करीओे तो तेमांना लग-

* मन्नासमां सूरज ओगछे तेना करतां मुंजहमां अरघा कलाक भोडो ओगछे.

ભગ ત્રણ ભાગ પાણી છે, અને ખાકીની કોરી જમીન છે.

(૨) દિશાઓ.—

જે દિશામાં સૂરજ ઊગે છે તેને પૂર્વ દિશા કહે છે.

જે દિશામાં સૂરજ આપમે છે તેને પશ્ચિમ દિશા કહે છે.

પૂર્વ દિશા ભણી મહો કરીને ઊભા રહીએ તો ડાબા હાથ તરફ ઉત્તર દિશા અને જમણા હાથ તરફ દક્ષિણ દિશા છે.

દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો અંશિકાણ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો નૈરૂત્ય કોણ, ઉત્તર અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો ઇશાન કોણ અને ઉત્તર તથા પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો વાયવ્ય કોણ છે.

(૩) ભૂગોળવિદ્યામાં આવેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા.

ભૂગોળવિદ્યામાં પૃથ્વીની સપાટીના એ સરખા ભાગ કર્યા છે. એમાંના એકનું નામ પૂર્વ ગોળાર્ધ અને બીજાનું નામ પશ્ચિમ ગોળાર્ધ છે. આ બંને ગોળાર્ધમાં પાણીથી વીંટલાયલી ધણી જમીન છે (વાસ્તવિક જોતાં દરેક મોટો દ્વીપ છે.) પૂર્વ ગોળાર્ધ માંહેલી જમીનને પૂર્વ મહાદ્વીપ અને પશ્ચિમ ગોળાર્ધ માંહેલી જમીનને પશ્ચિમ મહાદ્વીપ કહે છે.

કોરીજમીન—જમીનના જે મોટા ભાગોમાં ધણા દેશો આવેલા હોય તેઓને સંઘ કહે છે.

ચારે ખાનુએ પાણીથી વીંટલાયલા જમીનના ભાગને વેટ કે દ્વીપ કહે છે.

જમીનનો જે ભાગ ત્રણ ખાનુએ પાણીથી તથા એક ખાનુએ જમીનથી વીંટલાયલો હોય તેને દ્વીપકલ્પ એટલે લગભગ દ્વીપ કહે છે.

* પાટીઆપર એ દિશાઓના નકશો શિક્ષકે કહાડેલા.

તે સાંકડો જમીનનો ભાગ જમીનના બે મોટા ભાગને સાંધે છે તેને સયોગીભૂમિ કહે છે.

જમીનની જે અણી લાંબી થઈને સમુદ્રમાં ગયેલી હોય તેને મૂશિર કહે છે.

જમીનનો ભાગ થોડો જાંચો હોય તેને હુંગર કહે છે, અને વિશેષ જાંચા ભાગને પર્વત કહે છે. તળીએથી જોડાયેલા ડુંગરા અને પર્વતોને ડુંગરો કે પર્વતોની હાર કહે છે.

ડુંગરો કે પર્વતોની વચ્ચેના નીચા પ્રદેશને લીળ કહે છે.

લગભગ સપાટ જમીનના વીસ્તરેલા ભાગને મેદાન અથવા પ્રદેશ કહે છે.

પહાડો ઉપર આવેલા પ્રદેશને ઉચ્ચપ્રદેશ કહે છે.

જે જાંચી જગ્યાએથી જૂદી જૂદી દિશાઓમાં પાણી વહે તેને જલાશય પ્રદેશ કહે છે.

પાણી—પૃથ્વી ઉપરના આરા પાણીના પાંચ ભાગ કર્યા છે. તેમાંના દરેકને મહાસાગર કહે છે.

જે પાણીના ભાગને સમુદ્ર કહે છે તે મહાસાગર કરતાં નાનો હોય છે.

જમીન ઉપર લાંબા ગયેલા સમુદ્રના કાંટાને અલાત કહે છે.

પહોળા મ્હોડાના અખાતને ઉપસાગર કહે છે.

પાણીના બે મોટા ભાગને સાંધનારા પાણીના નાના ભાગને સામુદ્રધુનિ કહે છે.

જમીનથી વીંટલાયેલા પાણીના ભાગને સરોવર કહે છે.

મીઠા પાણીનો જે પ્રવાહ પર્વતમાંથી કે સરોવરમાંથી નીકળી ઢળતી જગ્યામાં થઈ સમુદ્રને મળે છે તેને નદી કહે છે.

જે જગ્યાએથી નદી નીકળે છે તે જગ્યાને તેનું મૂળ અને જે જગ્યાએ તે સમુદ્રને મળે છે તે જગ્યાને તેનું મુખ કહે છે.

જે સ્થળે નાની નદી મોટી નદીને મળે છે તેને સંગમ કહે છે. સમુદ્રને મળતા પહેલાં *ભરતીનું પાણી માંહે આવે એવું જે નદીનું મુખ પહોળું હોય છે તેને લાકડી કહે છે.

(૬) જમીન અને પાણીના મોટા ભાગ.

જમીન.—પૂર્વ ગોળાર્ધમાં એશિયા, યુરોપ, અને આફ્રિકા, એ ત્રણ ખંડ છે. એ ત્રણ જોડાયલા છે. એ ત્રણ ખંડોને કોઈવેળા જૂની ભૂમિ કહે છે, કેમકે તેઓ છેક પ્રાચીનકાળથીજ એક ખીજના રહેવાશીઓને થોડા ઘણા માલૂમ હતા.

પશ્ચિમ ગોળાર્ધમાં અમેરિકા (ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા) નામે એકજ ખંડ છે. એને કોઈવેળા નવી ભૂમિ કહે છે, કેમકે ઇ. સ. ૧૪૯૨ માં કોલંબસ નામે વહાણવટીએ તેનો શોધ કર્યો ત્યાંસુધી જપલા ત્રણ ખંડના લોકોને માલૂમ ન હતો.

જપલા ચાર ખંડો શિવાય એક પાંચમો ખંડ છે તેને આસ્ટ્રેલિઆ† કહે છે. એની આસપાસના ખેટ તથા પાસિફિક મહાસાગર માંહેલા નાના ખેટ એમાં ઉમેર્યા છે. એ સધળા ખેટ સહિત આસ્ટ્રેલિઆને ઓશિયાન્યા કહે છે.

એશિઆની પશ્ચિમે યુરોપ ખંડ છે.

યુરોપની દક્ષિણે આફ્રિકા ખંડ છે. યુરોપ અને આફ્રિકાની વચ્ચે ભૂમધ્ય† સમુદ્ર છે.

યુરોપની દક્ષિણે અમેરિકા ખંડ છે.

પાણી—પૃથ્વીના પૃથ્થ ઉપર પાંચ મહાસાગર છે.

૧. ઉત્તર ‡ ધ્રુવની આસપાસ ઉત્તર મહાસાગર છે.

* દરિયાનું પાણી વારા ફરતી ચડે છે અને ઊતરે છે તેને ભરતી ઓટ કહે છે.

† દક્ષિણ ભૂમિ. ‡ એની આસપાસ દેશો આવેલા છે.

§ ભૂજની આસપાસ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં પૃથ્વી ફરે છે. જે કલ્પિત લીટીમાં પૃથ્વી ફરે છે તેને પૃથ્વીની ધરી કહે છે. એ ધરીના છેડાને ધ્રુવ કહે છે. ઉત્તર તરફના ધ્રુવને ઉત્તર ધ્રુવ અને દક્ષિણ તરફના ધ્રુવને દક્ષિણ ધ્રુવ કહે છે.

૨. દક્ષિણ ધ્રુવની આસપાસ દક્ષિણ મહાસાગર છે.
૩. એશિઆ અને અમેરિકા વચ્ચે પાસિફિક મહાસાગર છે.
૪. અમેરિકાની પૂર્વે અને યુરોપ તથા આફ્રિકાની પશ્ચિમે આટ્લાન્ટિક મહાસાગર છે.
- એશિઆની દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

એશિઆખંડ.

એ ખંડ બધા ખંડોથી મોટો છે. એના બાર ભાગ કર્યા છે તેઓનાં નામ:—

૧ ભરતખંડ કે હિંદ.	૭ તુર્કસ્તાન.
૨ સિંહલદ્વીપ.	૮ તાર્તરી.
૩ બલૂચિસ્તાન.	૯ એશિઆઈ રુશિઆ.
૪ અફગાનિસ્તાન.	૧૦ જાપાન.
૫ ઇરાન.	૧૧ ચિનાઈ મૂલક.
૬ અરબસ્તાન.	૧૨ હિંદી ચીન.

એમાંના ભરત ખંડમાં આપણે વસીએ છીએ. એને કેટલાક લોક હિંદ કહેછે. એની ત્રણ બાજુએ સમુદ્રો છે તેપરથી હિંદીદ્વીપકલ્પ નામે પણ એ ઓળખાય છે. એમાં ઇંગ્રેજ રાજ કરેછે. ઘણાંક દેશી રાજ્યો છે, પણ તે બધાં ઇંગ્રેજ સરકારને આધીન છે. આખા હિંદી રાજ્યના ઉપરી અધિકારીને ગવર્નર જનરલ કહેછે. એના હાથ નીચે ગવર્નરો, કમિશનરો, વગેરે અધિકારીઓ રાજ્યના જૂદા જૂદા ભાગોનો વહીવટ કરેછે. રાજકાળને અર્થે મુંબઈ, મદ્રાસ, બંગાળા, વગેરે ઇલાકા કે પ્રેસિડન્સિ ઠરાવ્યાછે.

પ્રકરણ ૨ જું.

મુંબઈ હાલકો (મુંબઈ પ્રેસિડેન્સિ).

૧. સામાન્યવર્ણન.

હિંદી દ્વીપકલ્પની પશ્ચિમ બાજુએ મુંબઈ ઇલાકાનો સાંકડો મૂલક છે. પંજાબની નૈઋત્ય સીમાથી મહેસૂર સંસ્થાન અને મદ્રાસ ઇલાકાના સીમાડા સૂધી એ ઇલાકાનો વિસ્તાર ૧૦૫૦ મૈલ છે. એ ઇલાકાની વાયવ્ય, ઉત્તર, અને ઈશાન દિશાએ બલૂચિસ્તાન, પંજાબ, અને રજપૂત સંસ્થાનો છે; પૂર્વ અને અભિભણી મધ્ય હિંદુસ્તાનનાં દેશી સંસ્થાનો, મધ્ય પ્રાંતો, વરાડ, અને નિકામનું રાજ્ય છે; દક્ષિણે મદ્રાસ ઇલાકા અને મહેસૂર છે; અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. ભરત ખંડના પશ્ચિમ કાંઠાનો કુભાગ એ ઇલાકામાં આવેલો છે. કાઠીઆવાડની બે પાસે આવેલા કચ્છી અને ખંભાતી અખાતોને બાદ કરતાં બાકીનો એ કિનારો અખંડિત એકસરખો છે. ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં કાંઠાપર આવેલી ધણીક બાડીઓ કિનારાપર ફરનારાં વહાણોને ખંદરની ગરજ સારે છે, પરંતુ ચોમાસામાં વહાણોનું રક્ષણ કરે એવાં જમીનથી બંધીઆર થયેલાં માત્ર ત્રણ ખંદર છે, એક મોટું મુંબઈનું બાઈ, બીજું કરાંચીનું, અને ત્રીજું કારવારનું.

મુખ્ય પર્વતો—સહ્યાદ્રિ અથવા પશ્ચિમઘાટ ઉત્તર દક્ષિણ પડેલો છે, અને દક્ષિણ દેશ તથા કોંકણને જૂદા પાડે છે. સાતપૂઢા પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશાએ છે, તે ઇંદોર અને ખાનદેશ તાપાના મૂલકોની વચ્ચે આવેલો છે, તથા નર્મદા અને તાપીના પ્રદેશને છૂટા પાડે છે.

મુખ્ય નદીઓ- સિંધમાં સિંધુ, ગુજરાતમાં સાબરમતી, મહી, નર્મદા અને તાપી, અને દક્ષિણમાં ગોદાવરી, भीमा, નિરા, અને કૃષ્ણા. કોંકણની નદીઓ નાની છે. દરિયાથી કેટલેક છેટે તેઓમાં વહાણ જઈ શકે છે તે જિપરાંત ઝાઝા ઉપયોગની નથી. મુંબઈ ઈલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૮૮,૧૮૫ ચોરસ મૈલ છે. એમાંના કુંભાગ દેશી રાજાઓનો છે. વસ્તીની કુલ સંખ્યા ૨,૫૬,૨૪,૬૮૬ છે તેમાંથી ૯૨,૭૨,૦૭૩ માણસ દેશી સંસ્થાનોમાં વસે છે. દેશી રાજાઓ મુંબઈ સરકારના હુકમ નીચે છે,* અને તેને અથવા ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે. એ પ્રકારનાં ધણાંક નાનાં રાજ્યોનો સમુદાય કરી પોલિટિકલ એજન્સિઓ બનાવેલી છે. થોડાંક સંસ્થાનો પાસેના જિલ્લાના કલેક્ટર કે જડજના ઉપરી પણાનીચે રાખેલાં છે. ખાલસા મૂલકનો વહીવટ કરવાને સરકારે તેના જિલ્લા ઠરાવ્યા છે, અને જિલ્લાનાં પરગણાં અથવા તાલુકા કર્યા છે. આખા ઈલાકાના મુખ્ય અધિકારીને ગવર્નર કહે છે. એને મદદ આપવાને બે કૌંસિલ કે મંત્રીમંડળ છે.

૨. રાજ્યરીતિ.

(૧). પોલિટિકલ એજન્સિઓ ગવર્નર સાહેબના પોલિટિકલ એજન્ટોના અધિકાર તળે રાખી છે. એ અમલદારોને મદદ કરવાને એમના હાથ નીચે એક, બે કે વધારે આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટો છે. રાજા રાજવાડાઓમાં વાંધો પડે તેના ફેસલા કરવાનું અને તેમને એક એક જોડે લડતા તથા એકએકનો મૂલક લૂટતા અટકાવવાનું કામ એ અધિકારીઓને સોંપ્યું છે. કેટલીક એજન્સિઓમાં એ અમલદારો તથા મુખ્ય રાજાઓ કિંવા દેશી ગૃહસ્થોનું પંચ ઠરાવવામાં આવે છે. ખૂન, ચોરી, ખાળહત્યા, વગેરે મોટા ગુનાનો ઈનસાફ એ પંચ કરે છે. એ પોલિટિકલ એજન્ટો રાજા રાજવાડામાંથી ખંડણી વસૂલ કરે છે, અને ગાયકવાડ

* હાલ વગેરે રાજ્ય ગવર્નર જનરલના હુકમ નીચે છે.

અથવા ખીજા જ સંસ્થાનને ભરવાની હોય તેને ભરે છે. કાઈ રાજા, ઠાકોર, નવાખ વગેરે ખાળકુંવર મુકીને મરે છે ત્યારે તેના સંસ્થાનનો હવાલો પોલિટિકલ એજન્ટ લે છે અને સંસ્થાનનું કામ સંભાળી ચલાવી મરનાર દેવું મુકી ગયા હોય તો તે અદા કરે છે. વારસો લેનાર ખાળકને આ ખડુ હિતકારી છે.

(૨) જિલ્લા. હરેક જિલ્લાનો મુખ્ય કારભાર કરનાર કલેક્ટર કે માનિસ્ટ્રેટ છે. સરકારની તરફથી જમાખંદી વસૂલ કરે છે અને ખરચ થાય તે આપે છે. મુલ્કી, ફેજદારી, તથા લોકા-પયોગી હરેક ખીજા કામ પર તેની ધાં રાખે છે. ધણું કરીને તેના હાથ નીચે બે ત્રણ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર, એક ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી કલેક્ટર, અને એક હજૂર ડેપુટી કલેક્ટર હોય છે. આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરો અને ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી કલેક્ટરને તાલુકાની દેખરેખ સોંપે છે અને હજૂર ડેપુટી જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં રહી તીજેરી વગેરેનું કામકાજ કરે છે. એ સર્વે અધિકારીઓ માનિસ્ટ્રેટનું કામ પણ કરે છે. તે ઊપરાંત પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, ઇન્જિનીયર, અને માપણી ખાતાના અમલદારો માનિસ્ટ્રેટોને અને કલેક્ટરોને સહાય કરે છે. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને તેનાં માણસો ખૂન કરનારા, ચોર, વાઠપાડુ, ધાડપાડનાર વગેરેને ઝાલીને શિક્ષાને સાફ માનિસ્ટ્રેટને હવાલે કરે છે. રસ્તા પાંધવાનું, તળાવ ખોદવાનું, ધર્મશાળા પાંધવાનું, વગેરે સરકારી ઈમારતોનું કામ ઇન્જિનીયર કરે છે. કલેક્ટર ખાતાના નોકરોની બે-પરવાઈ કે ઠગાઈને લીધે રૈયતને સરકારના વાજખી હક કરતાં જાસ્તી ન આપવું પડે માટે માપણી ખાતાના અમલદારો દરેક ખેડૂતને કુટલી વિધોટી ભરવાની છે તે સૌના દેખતાં ઠરાવી આપે છે.

હરેક તાલુકામાં કલેક્ટરની વતી મામલતદાર રહે છે. જો

પરગણું મોટું હોય તો મામલતદારના હાથનીચે મહાલકરી કે થાણુદારને તેમાંનો ભાગ સોંપેછે. મામલતદારની કચેરીમાં પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની તરફથી ફાજદાર રહેછે.

જિલ્લાને માટે એક દિસ્ટ્રિક્ટ જડજ એટલે મુખ્ય ન્યાયાધીશ હોયછે. ખૂન કરનારા, ધાડ પાડનારા, જૂઠી સાક્ષી પૂરનારા, જૂઠાં ખત ખનાવનારા, તથા ખીજા ભારે ગુના કરનારાઓને માનિસ્ટ્રેટ મોકલ્યા હોય તેઓનો એ જડજ ધનસાફ કરેછે. ભોંય, તથા ખીજા સ્થાવર મીલકત, દેવું, તથા હરકોઈ જંગમ મીલકત સંબંધીની ક્યારે પણ તેજ સાંભળેછે. જડજને મદદ કરવાને આસિસ્ટન્ટ જડજ અને સપાઈન્ટ જડજ રાખેલા છે. મોટાં નગરોમાં સ્મૉલકૉર્ટ કોર્ટ હોયછે, ત્યાંના જડજો નાની રકમના કલુઆ ચૂકવેછે, ને તેના ફેસલા પર અપીલ નથી. તમામ ન્યાય ખાતાનું ઉપરીપણું મુંબઈની હાઈકોર્ટને સોંપ્યું છે. મોટાં ગામ, કસ્બા, ને શહેરોમાં ડેપુટી પોસ્ટમાસ્ટર નામે કારકુનો રાખ્યાછે. સરકારના તથા લોકોના કાગળો મોકલવા અને પહોંચાડવા એ તેમનું કામ છે.

હરેક જિલ્લામાં સરકારી નોકરોને તથા ગરીબોને દવા કરવાને દાકતર રાખેલા છે. જરૂર જણાય તો માંદા માણસને હોસ્પિતલમાં રાખી ઓસડ કરેછે. જિલ્લાના મોટા કસ્બાઓમાં એજ કારણને માટે દવાખાનાં કર્યાં છે. શહેરોને તથા કસ્બાઓને ઓખા રાખવાને તથા રાત્રે દીવા કરવા વગેરેને માટે મ્યુનિસિપાલ કમિટીઓ ઠરાવીછે.

૩. મુંબઈ ઇલાકાના ભાગ.

મુંબઈ ઇલાકાના પાંચ ભાગ કર્યાં છે. ઉત્તરથી શરૂ કરતાં (૧) સિંધ, (૨) કચ્છ, (૩) ગૂજરાત, (૪) મહારાષ્ટ્ર, એમાં દક્ષિણ અને કોંકણ બે છે, (૫) દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તર કાનહા.

એ ધલાકાની રાજધાની મુંબઈ ખેટ છે. ઈ. સ. ૧૬૬૧ માં પોર્તુગાલના રાજાએ ઇંગ્લાંડના બીજા ચાર્લસ રાજાને એ ખેટ કન્યાદાન જોડે આપ્યો હતો. દક્ષિણમાં ગોવા હજી પોર્તુગીઝ લોકને તાબે છે (ઓવાને તાબે આશરે ૨૨૪ ચોરસ મૈલ ભાગ છે). સુરતની દક્ષિણે દમણ (એમાં ૨૨ ચોરસ મૈલ જમીન છે) અને કાઠિઆવાડની દક્ષિણે દિવ નામે નાનો ખેટ.

ગુજરાતમાંનો ઇંગ્રેજ ખાલસા મુલકનો ધણો ખરો ભાગ ગાયકવાડ પાસેથી કરારને વેટે મળેલો છે. મહારાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશો પેઠા પાસેથી સને ૧૮૧૮ માં છતી લીધેલા છે. ઉત્તર કાનડા મદ્રાસ ધલાકાનો ભાગ હતો, તેને સને ૧૮૧૧ માં મુંબઈ ધલાકામાં નાખ્યો. ઈ. સ. ૧૮૪૩ માં સરકારે સિંધ દેશને ત્યાંના અમીરો પાસેથી છતી લીધો.

એ પાંચ ભાગમાં નિક્ષા, પોલિટિકલ એજન્સિસ, અને મુખ્ય શહેરો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) સિંધ.

- ૧ સિંધનો ઉપલો સરહદનો મૂલક.
- ૨ શિકારપુર જિલ્લો.
- ૩ હૈદરાબાદ જિલ્લો.
- ૪ કરાંચી જિલ્લો.
- ૫ થરપારકર.
- ૬ સૈરપુર સંસ્થાન.

(૨) કચ્છદેશ.

(૩) ગુજરાત.

૧. સુરત જિલ્લો.
૨. મરુચ જિલ્લો.
૩. સેહા જિલ્લો.

મુખ્ય શહેર.

- જેકાબાદ.
શિકારપુર.
હૈદરાબાદ.
કરાંચી.
ઝમરકોટ.
સૈરપુર.
મૂજ.

- સુરત.
મરુચ.
સેહા

૪. પંચમહાલ.	ગોધરા અને દાહોદ.
૫. અમદાવાદ જિલ્લો.	અમદાવાદ.
૬. કાઠીઆવાડ એજન્સિ.	રાજકોટ.
૭. પાલણપુર એજન્સિ.	પાલણપુર અને ઢીસા.
૮. મહીકાંઠા એજન્સિ.	સાદરા અને હર.
૯. રેવાકાંઠા એજન્સિ.	નાંદોદ, બારીઆ, અને લુણાવાડા.
૧૦. ગાયકવાડનો મૂલક.	વડોદરા.
૧૧. खंभात संस्थान.	खंभात.
૧૨. પંચમહાલ એજન્સિ.	નારુકોટ.
૧૩. સૂરત એજન્સિ.	બાંસદા, ધરમપુર, અને સચીન.

(૪) મહારાષ્ટ્ર (મુંબઈએટ પાદ કરતાં)

(અ) કોંકણ.

૧. થાણાજિલ્લો.	થાણા.
૨. જવાર સંસ્થાન.	જવાર.
૩. કોલાબા જિલ્લો.	અલીબાગ.
૪. જંજીરા સંસ્થાન	જંજીરા.
૫. રત્નાગિરી જિલ્લો.	રત્નાગિરી.
૬. સાવંતવાડી સંસ્થાન.	સાવંતવાડી.

(બ) દક્ષિણપ્રાંત.

૧. સ્થાનદેશ જિલ્લો.	ધુલિયા.
૨. સ્થાનદેશ એજન્સિ.	
૩. નાશક જિલ્લો.	નાશક.
૪. પેંઠ સંસ્થાન.	પેંઠ.
૫. અહંમદનગર જિલ્લો.	અહંમદનગર.
૬. પુણાજિલ્લો.	પુણા.
૭. સતારા જિલ્લો.	સતારા.

૮. સતારા જાગીર.	મોર, ફલટન, ઔંદ, જત.
૯. સોલાપુર જિલ્લો.	સોલાપુર.
૧૦. અકલકોટ સંસ્થાન.	અકલકોટ.

(૫) દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રદેશ અને ઉત્તર કાનઢા.

૧. કલાદગી જિલ્લો.	કલાદગી.
૨. બેલગામ જિલ્લો.	બેલગામ.
૩. કોલાપુર સંસ્થાન.	કોલાપુર.
૪. દક્ષિણ મરાઠા જાગીર.	સાંગલી, જમાલિંઢી, મિરજ, કુ-
રંદવાઢ, મુધોલ અને રામદુર્ગ.
૫. ધારવાઢ જિલ્લો.	ધારવાઢ.
૬. સાવનૂર. સંસ્થાન.	સાવનૂર.
૭. ઉત્તર કાનઢા જિલ્લો.	કારવાઢ.

સિંધના સર્વથી ઉપરી અમલદારને કમિશનર કહેછે. ગૂજ-રાત, મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર તથા ઉત્તર કાનઢાના ૧૮ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ કર્યાછે. એકનું નામ ઉત્તર ભાગ, ખીજનું નામ મધ્ય ભાગ, અને ત્રીજનું નામ દક્ષિણ ભાગ છે. તેમાંના દરેક ભાગના ઉપરીને કમિશનર કહેછે. ઉત્તર ભાગમાં અમદાવાદ, ખેડા, પંચમહાલ, ભરૂચ, સૂરત, થાણા અને ડોલાખા છે; મધ્ય ભાગમાં નાશિક, ખાનદેશ, અહમદનગર, પુણા, સોલાપુર, અને સતારા, તથા દક્ષિણ ભાગમાં બેલગામ, ધારવાડ, કલાદગી, કાનઢા, અને રત્નાગિરિ છે. ઉત્તર ભાગના કમિશનરના તાખામાં પાલણપુર, મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા, પંચમહાલ, ખેડા, સૂરત, થાણા, અને ડોલાખાની પોલિટિકલ એજન્સિઓ છે; ખાનદેશ, સતારા, અને સોલાપુરની પોલિટિકલ એજન્સિઓ મધ્ય ભાગના કમિશનરના તાખાહેઠળ, તથા ધારવાડ અને સા-

વંતવાડીની પોલિટિકલ એજન્સિઓ દક્ષિણ વિભાગના કમિશનરના તાબા હેઠળ છે.

૪. મુંબઈ શહેર અને બેટ.

મુંબઈ બેટ એકલાને જૂદા જિલ્લો ઠરાવ્યો છે અને તેથી તેને ઊપલા જિલ્લાઓમાં ગણ્યો નથી. એ બેટ સપાટ મેદાન છે ને એની આસપાસ નીચા ડુંગરા છે. એ સપાટ મેદાન ૧૧ મૈલ લાંબું અને ૩ મૈલ પહોળું છે. એ બેટની પૂર્વે તથા એની અને કાંકણના કિનારાની વચ્ચે એનું બંદર છે. તેનો વિસ્તાર ૫ થી ૭ મૈલ સૂધી છે. આસપાસ આવેલી જમીન પવનના જોરસાને તથા પાણીના ઉછાળાને ખાળી એ બંદરનું રક્ષણ કરે છે. દુનિઆમાં સૌથી મોટાંમાં મોટાં બંદરોમાંનું એક બંદર એ છે. એમાં વહાણો અને આગબોટો હમેશાં જથાબંધ રહે છે, ને દુનિઆના સઘળા ભાગો તરફ આવજા કરે છે. એ બંદરમાં કુટલાક બેટ છે તેમાંનો ધારીપુરી નામે ધણો પ્રખ્યાત છે, કેમકે તેમાં ડુંગરમાં કોરીને દહેરાં કર્યાં છે.

બેટની જે ખાણ એ બંદર છે તેજ ખાણ એ પહેલાં કોટ હતો. એ ભાગમાં વેપારીઓની અને શાહુકારોની દુકાનો તથા સરકારી વસૂલાત, ન્યાય, પોસ્ટ, તાર અને પીજન ખાતાઓ છે, ને તેઓને માટે રોનકદાર મોટાં મકાનો છે. કોટની પાસે અમદાવાદની રેલવે તથા કલકત્તા અને મદ્રાસની રેલવે મળે છે. કોટ પાડી નાખેલો છે તોપણ હજી નામ રહ્યું છે.

કોટ અને બહારકોટ મળી મુંબઈ શહેરની વસ્તી ૬,૪૪,૪૦૫ માણસની છે. લંડન પાદ કરતાં ઇંગ્રેજ રાજ્યમાં તે મોટામાં મોટું શહેર છે. મુખ્યત્વે કરીને એમાં મરાઠી અને ગૂજરાતી ભાષાઓ બોલાય છે; પરંતુ વેપારને અર્થે દુનિઆના જૂદા જૂદા ભાગોમાંથી આવેલા લોકો ઇંગ્રેજ, હિંદુસ્તાની, વગેરે ભાષાઓ

બોલેછે. દરિયાના પાણીને આવતાં અટકાવ્યાથી અસહ કરતાં બેટની જમીનમાં ધણો વધારો થયેલોછે, અને ખાડીઓપર રસ્તા તથા રેલવે પાંધીને સાદી (થાણાનિહામાં) બેટ સાથે ઉત્તર ભાગને હાલમાં બેડી દીધેલો છે. સાદીમાં મુંબઈથી ૧૬ મૈલે, સરકારે વિહાર નામે મોટું તળાવ પાંચ્યું છે તેમાંથી બોઠાના નળો વડે મુંબઈમાં મીઠું પાણી આણેછે.

એમાં વિદ્વાસયો બહુ છે. રંગારા, ચમાર, કંસારા, તથા ખીબા સેંકડો કારીગરો પોતાના હુનર એ બેટમાં કરેછે, પરંતુ સૌકરતાં વધારે મોટો ધંધો સૂતર કાંતવાનો અને કાપડ વણવાનો છે. એ બેટમાં વરાળયંત્રથી ચાલતા કાંતવાના અને વણવાના સંખ્યા હાલમાં ઘણા છે, ને તે વડે હજારો માણસોને રોજ મળેછે. બળી નાળિયેરીઓથી તથા દારૂ ગાળવાના ધંધાથી ઘણા બોક કમાયછે. ખેતીના પાકમાં ડાંગર મુખ્ય છે. ભીંડી થાયછે, અને કુંગળી (કાંદા), દૂધી, કોળું, કાકડી વગેરે શાકભાજી પણ મસ થાયછે. મુંબઈમાં મ્યુનિસિપાલ ખાતું છે તેમાં કેટલાક કમિશનરોને બોક ઠરાવેછે. જમીનપરના અને સ્ટાંપના કર વસૂલ કરવા માટે ઇંગ્લેન્ડ સરકારે એક કલેક્ટર રાખેલો છે, અને વહાણથી જ માસ આવેછે તેઉપર દાણ ઠરાવ્યું છે તે વસૂલ કરવા માટે કસ્ટમ કમિશનર નીમેલોછે. મુંબઈમાં હાઈકોર્ટ છે. મુંબઈ શહેરના રહેવાસીઓના કજીઆ ચૂકવવા, તથા જિલ્લાના જડજો અને માનિએટોનાં કામ ઉપર દેખરેખ રાખવી, તેમની બૂલ સુધારવી, અને તેઓના ઈનસાફ ઉપર અપીલ સાંભળવી એ તેનું કામ છે.

૫. અરબસ્તાનમાં મુંબઈ તાબાનાં સંસ્થાન.

મુંબઈમાં જે વહાણો અને આગબોટો આવે તેના રક્ષણ અર્થે અરબસ્તાનની નૈરત્ય દિશાએ એકનમાં એક

સંસ્થાન સરકારે કર્યું છે. એ સંસ્થાન આસરે ૩૫ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૨૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, તેમાંના ધણા ખલાશીઓ અને સિપાઈઓ છે. એની આસપાસના દેશમાં આરબોની જંગલી જાતો વસે છે. એ દેશ ધણો ગરમ છે, અને તેમાં ધણો વરસાદ પડતો નથી. વળી ધેરિમ બેટ ઇંગ્રેજના તાબામાં છે. એડનથી થોડા મૈલને છેટે રાતા સમુદ્રમાં જવાના પારા આગળ એ બેટ છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

સિંધ.

જેરપુર સંસ્થાન ખાદ કરતાં સિંધ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૪૭,૧૭૫ ચોરસ મૈલ અને ૨૧,૯૨,૪૧૫ માણસની વસ્તી છે. એ વસ્તીમાંના ૩ મુસલમાન છે. એ દેશમાં મુખ્યત્વે સિંધી અને બલૂચી ભાષા બોલાય છે. એ દેશની દક્ષિણે કચ્છી રણ અને અરબી સમુદ્ર, પશ્ચિમે હાલા અને સુલેમાન પર્વત, ઉત્તરે બલુચિસ્તાન અને પંજાબ અને પૂર્વે જસલમેરનું રણ અને રજપૂત સંસ્થાનો છે. એ દેશનો મધ્ય ભાગ સપાટ મેદાન છે; સિંધુના કાંઠાનો પ્રદેશ ધણો રસાળ અને સારો ખેડાયેલો છે. સિંધના હરકોઈ ભાગમાં વરસાદ થોડોજ વરસે છે, પરંતુ માર્ચથી સપ્ટેમ્બરમાસ સૂધીમાં સિંધુનદીમાં રેલ આવે છે તેથી તેની આસપાસના મૂલકમાં પાણી ફરી વળે છે. ખેતરોમાં પાણી પૂરું પાડવા માટે ધણી નહેરો ખોદલી છે. એ દેશના પશ્ચિમ ભાગમાં ડૂંગરા છે તેમાં ભરવાડોનાં ઘેટાંને સાડ ચારો જોગે છે, અને પૂર્વ ભાગમાં મોટું રણ છે તેમાં રેતીનાં મેદાન અને ટેકરા છે. દેશનો દક્ષિણ ભાગ ખારવાળો છે અને ત્યાંની હવા રોગી છે.

સિંધ દેશમાં ખેતી અને ચારો સારો થાય છે. વળી તેમાં

માઠીનાં વાસણ, ચામડાંની વસ્તુઓ, અને શેતરંજીઓ બનેછે, ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, જીવાર, બાજરી, ધજી, મગ, જવ, રૂ તથા તેલિયાં બીયાં મુખ્ય છે.

હૈદરાબાદને રરતે કરાંચીથી કાઠીસૂધી રેલવે છે, અને સિંધુ નદીમાં મુલતાનસૂધી આગબોટ ચાલેછે.

એ દેશ કમિશનરના તાબા હેઠળ છે; તેના પાંચ ભાગ ક-રેલાછે તેમાં શિકારપુર, હૈદરાબાદ, અને કરાંચી એ ત્રણ મધ્ય ભાગે રસાળ જિલ્લા છે. બાકીના બે ભાગ પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના તાબા હેઠળ છે. વળી ખૈરપુર એ દેશી સંસ્થાન છે.

ઉત્તરથી શરૂ કરતાં એ પાંચ ભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) સિંધનો ઉપલો સરહદનો મૂલક—એ પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના હાથ નીચે છે. એનું સેત્રફળ ૧,૯૧૩ ચોરસ મૈલ તથા ૮૯,૯૮૫ માણસની વસ્તી છે. એના ત્રણ તાલુકા કર્યાં છે. એ મુલકની પશ્ચિમે તથા વાયવ્ય કોણમાં ખિલાતના ખાતનો મુલક, ઉત્તરે પંજાબ, પૂર્વે સિંધુનદી અને દક્ષિણે શિકારપુર જિલ્લો છે. એમાં ઘણું કરીને જમીન સપાટ છે, અને ઉત્તરની ભાંચ વેરાન છે; પરંતુ જ્યારે પાણી પાયછે ત્યારે બીજા ભાગોમાં ખેતી થાયછે. મુખ્ય નિકાસ જીવાર, બાજરી, અને ઘઉં છે; તલ, દીવેલી, વગેરે તેલિયાં બીયાં પણ થોડાંક થાયછે; નહેરો બડે જે જમીનને પાણી પાયછે તેમાં જીવાર અને બાજરી પાકેછે, અને જેપર પૂર આવે તે સુકાયાપછે, તેમાં ઘઉં પાકેછે. જેકબાબાદ માત્ર મોટું શહેર છે તેમાં ૫,૨૦૫ માણસ વસેછે.

(૨) શિકારપુર—એ જિલ્લાની ઉત્તરે સિંધનો ઊપલો સરહદનો મુલક અને ભાવલપૂર સંસ્થાન, પશ્ચિમે કોહિસ્તાનના પશ્ચિમ ડુંગરા, દક્ષિણે કરાંચી જિલ્લો, અને પૂર્વે ભાવલપુર અને જસલમેર સંસ્થાનો છે. એમાં ૧૭ તાલુકા છે તેમનું સેત્રફળ ૮,૮૦૯ ચોરસ મૈલ અને ૭,૭૬,૨૨૭ માણસની વસ્તી છે. એ સપાટ છે અને એમાં પૂર આવેછે. ખરિફપાકમાં ડાંગર અને જીવાર અને રવિપાકમાં ઘઉં અને ચણા છે. હુનર ઘણું ચાલતો નથી. ખાદી, હાથીદાંતનાં રમકડાં, અને માઠીનાં વાસણ માત્ર થાયછે. વેપારને માટે બે શહેર પ્રખ્યાતછે, શિકારપુર અને પહેલાં ખોરાસાનની ભાગોળ કહેતા, એને શક્કર સિંધુનદીને કાંઠે ખુલન ધાટના વેપારનું સ્થળ છે. લાખાના અને શેહરી એ પણ મોટા કસ્બા છે.

(૩) હૈદરાબાદ—એ જિલ્લાનું સેત્રફળ ૯,૬૩૫ ચોરસ મૈલ અને ૭,૨૧,૯૪૭ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે ખીરબાદી, મુરાદનું સંસ્થાન, પૂર્વેયર પારકર સંસ્થાન,

દક્ષિણ કચ્છનું રણ અને કરાંચી જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સિંધુ નદી છે. એ સપાટ છે, અને તેમાં ઘણી નહેરો છે. એમાં એક મોટું જંગલ છે અને ખારી ઉજડ ભૂમિ છે. કારીગિરીને માટે સિંધમાં પ્રખ્યાત સ્થળ હૈદરાવાદ જિલ્લો છે. એની રૌતરંછ, રૈશમી અને સૂતરાઉ કાપડ, માટીનાં વાસણ અને ચામડાંની વસ્તુઓ વખણાય છે.

ખેતીની પેદાશમાં (ખરિફ પાકમાં) ડાંગર, જુવાર અને રૂ, તથા (રવિપાકમાં) ઘઉં અને તમાકુ મુખ્ય છે.

એના ૧૩ તાલુકા છે, પરંતુ માત્ર હૈદરાવાદ મોટું શહેર છે તેમાં ૪૧,૧૫૨ માણસની વસ્તી છે.

(૪) કરાંચી—એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૪,૦૮૯ ચોરસ મૈલ તથા ૪,૨૩,૪૮૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧૩ તાલુકા છે. એની પશ્ચિમે ખિલાતના ખાનનો મૂલક, ઉત્તરે શિકારપુર જિલ્લો, પૂર્વે સિંધુ નદી અને કચ્છનું રણ, અને દક્ષિણે આરબી સમુદ્ર છે. એ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ છે; એક પૂર્વમાં સિંધુના કાંઠાનો ખરબચડો અને વેરાન પ્રદેશ; એમાં થોડો વરસાદ આવે છે; બીજો મધ્યમાં સિંધુના કાંઠાનો રસાળ પ્રદેશ; અને ત્રીજો દક્ષિણે સિંધુ નદીથી નવો થયેલો ખેટ; ત્યાંની હવા ભેજવાળી અને રોગી છે. એમાં સૂતરાઉ કાપડ, માટીનાં વાસણ અને કામળા બને છે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર અને બાજરી (ખરિફ પાકમાં), તથા (રવિપાકમાં) ઘઉં, દીવેલી, અને જવ મુખ્ય છે. ડાંગર, જુવાર, અને બાજરી કરાંચીથી મુંબઈ ઇલાકાના બીજા ભાગો ખાતે ચઢે છે; અને ઘઉં તથા અનેક જાતનાં તેલ કાઢવાનાં બીજાં ઇલાકાં મોકલવામાં આવે છે. જવ એ જિલ્લામાં ખપી જાય છે. વળી થોડું રૂ અને ગળી થાય છે.

કરાંચી શહેરમાં ઘણી વસ્તી છે. મુંબઈ ઇલાકાનાં મોટાંમાં મોટાં શહેરોમાં પાંચમું શહેર કરાંચી છે. એ મોટું બંદર છે, ને તેમાં મોટાં વહાણો સહીસલામત રહી શકે છે. એમાં એક સરકારી હાઈસ્કૂલ છે. કરાંચી સિવાય કોટ્ડી અને તદ્દ એ બે મુખ્ય સ્થળ છે.

(૫) થર પારકર—એ ૫૦ સુ.ના હાથનીચે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૨,૭૨૯ ચોરસ મૈલ અને ૧,૮૦,૭૬૧ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૭ તાલુકા છે. એ મૂલકની દક્ષિણે કચ્છનું રણ, પશ્ચિમે હૈદરાવાદ જિલ્લો, ઉત્તરે ખેરપુર સંસ્થાન, અને પૂર્વે રજપૂતનાનું દેશી રાજ્ય છે. એ મૂલકના ત્રણ ભાગ કર્યા છે. પશ્ચિમે પૂર્વે નળનું રેતીનું મેદાન છે તેમાં કેટલીક નહેરો છે; મધ્યમાં થર એટલે રણ મોટો વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ છે, તેમાં રેતીના ટેકરા છે; અને અગ્નિકોણમાં પારકર એ કચ્છના રણમાં બેઠે જોવા છે. એ મૂલકમાં વરસાદ થોડો જ આવે છે, અને થર રણ તથા પારકરમાં પાણીની બહુ તંગી છે. એમાં ધાબળી, ચેતરંછ, અને ચામડાંની જાણસો બને છે. લોકોને મુખ્ય ખોરાક ચોખા અને બાજરી છે. વળી ઘઉં, જુવાર, રૂ અને જવ થાય છે. મોટામાં મોટું શહેર ઉમરકોટ છે.

(૬) જૈરપુર સંસ્થાન—એ સિંધની ઇશાન કોણમાં છે અને મીરઅલિ મુરાદના તાબામાં છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

કચ્છ.

આ મૂલક કાઠીઆવાડની વાયવ્ય કાણુમાં છે. એને ઉત્તરે, પૂર્વે અને અગ્નિકાણુમાં રણ, દક્ષિણે અને નૈઋત્ય કાણુમાં કચ્છી અખાત અને અરબીસમુદ્ર, અને વાયવ્ય કાણુમાં સિંધુ નદીની પૂર્વશાખા કોરી છે. રણની પેલીમર ઉત્તરમાં થર કે નાનું રણ છે તથા વાયવ્ય કાણુમાં સિંધ દેશ છે. એ રણ મોટું રેતીનું મેદાન છે તે એમાસામાં પાણીથી ભરપૂર હોયછે, ત્યારે કચ્છ જાણે ખેટ હોય તેમ દેખાયછે. કચ્છની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૭૦ મૈલ તથા વધારેમાં વધારે પહોળાઈ ૫૦ મૈલ છે. પરંતુ એક રથળે તે માત્ર ૧૫ મૈલ પહોળો છે. રણ ખાદ કરતાં એનું ક્ષેત્રફળ ૬,૫૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૮૭૮ ગામ તથા ૫,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. દક્ષિણ કાંઠા તદ્દન સપાટ છે અને જૂમિ રસાળ છે. પાકીની સર્વે દિશામાં ડૂંગરા અને પથરાવાળી જમીન છે. મુખ્ય ડૂંગરાની હાર ત્રણ છે. તેઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં જાયછે. ઉત્તર ધાર નામે હાર ઉત્તરમાં છે; કાળો, રાયમલરો, ખડીર, લક્રી, ધોળો. મીલવો, અને મોણવો એ સર્વે ડૂંગરા એમાં છે. તેઓ પચ્છમ, ખડીર, અને પ્રાંથલ ખેટામાં થઈ ચોરાડ કે ચોરવાડ સૂધી જાયછે. ખીજી હાર મધ્યધાર છે, તેમાં ઝારો, કરોકાસમ, ધીણોધર, હવાય વગેરે ડૂંગરા છે. તેઓ વારતવિક કચ્છની ઉત્તર દિશાએ રણની સીમા છે. ચાંવા નામે ત્રીજી હાર ભૂજની

* કચ્છ દેશની ભૂગોળવિધાની ઝીણી હકીકત એ દેશની નિશાળોને સારૂ લખી છે. ચજરાત અને કાઠીઆવાડની નિશાળોમાં ઝીણી બાબતો મૂકી દેવી. માત્ર સીમા, નગરોનું સહજ જ્ઞાન, મુખ્ય ડુંગરો તથા થોડી હકીકત શોખવવી.

દક્ષિણ પૂર્વપશ્ચિમ જાયછે, તેમાં ચિત્રાણો, શેહાની, નનામો, ખાડવા, ચાત્રોડ વગેરે ડુંગરા છે. પહેલી હાર ચોડી ધણી તૂટક છે. એમાંના કાળો નામે ડુંગરનું શિખર કચ્છમાં સર્વથી જાયું છે. મધ્યધાર માંહેલા પહાડોમાં ધીણોધર સર્વથી જાયોછે, તેનું શિખર ૧,૨૬૮ ફૂટ જાયું છે. ચાડવાહાર માંહેલા પહાડોમાં નનામો સૌથી જાયો છે. તેનું શિખર ૧,૪૨૪ ફૂટ જાયું છે.

નદીઓ—એમાં એકે નદી નથી. પરંતુ કેટલાક પાણીના વહેણ છે તેઓ ચોમાસામાં પાણીથી ભરપૂર રહેછે. ઊનાળામાં માત્ર છેટેછેટે ખામોચીઓમાં પાણી ભરાઈ રહેછે, પરંતુ એમાંના તણુ વહેણ જાણવા લાયક છે. નાગમથી નામે વહેણો ખેડાપાસે ચાડવા પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ નવી નાળ આગળ કચ્છી અખાતમાં ભળે છે. દેશલપુર આગળ એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ રૂકમાવતી નામે વહેણો માંડવીની નાળમાં ભળેછે, અને ખારી નામે વહેણો એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ઉત્તરે સુમરાસરની પાસે રણમાં ભળે છે. એ વહેણાઓમાં આખું વરસ પાણી રહેછે.

એ દેશનાં સોળ પરગણાં કરેલાંછે તે નીચે પ્રમાણે:—
પાબર, મીઠાળી, વન્તી, પચ્છમ, લ્હીર, પ્રાંથલ, વાગડ, અંજાર ચોવીસી, ભુવલ ચોવીસી, હાલા ચોવીસી, કાંઠી, મોઢાસા, અઢાસા, કંઢ, ગરહો, અને માક.

મુખ્યશહેર—મૂજ એ સંવત ૧૯૦૫ માં રાવ શ્રી ઝેંગાર-જીએ વસાવ્યું હતું. એમાં ૨૩,૭૪૨ માણસની વસ્તી છે. એ માંહેલી જોવા લાયક ઇમારતોમાં યૂરોપના મકાનોને ઘાટે મરહૂમ-રાવ શ્રી પ્રાગમભજીએ નવો મહેલ બંધાવ્યો છે. તે મનખૂતાઈ અને સૌંદર્યમાં સર્વથી એજ છે. ખીજું શહેર માંઢવી બંદર છે. એ મોટા વેપારનું સ્થળ છે. તેમાં ૩૫,૯૮૮ માણસની વસ્તી છે.

વહાણોની સગવડને માટે એમાં એક દીવાદાંડી બંધાવી છે. મુંદરા, લલપત. જલ્લૌ અને તૂળા એ ચાર જાણુવા લાયક બંદરો છે. મોટા કર્ણામાં અંજાર, રાપર, અઘોઈ, (મોરખીનું), મચૌ, બેલા, નલિયા, કઠોરા, તેરા, સૂમરીરોહા, મદ્રેસર, કેરા, અને કંથકોટ છે. પાછલાં ચાર નગરો બહુજ જૂનાં છે, અને તેમાં જૈનધર્મનાં પ્રાચીન દેરાં છે. કચ્છ સિવાય રાવના તાપ્તમાં ઓખામાં કચ્છી ગઢ છે અને વવાણીઆનાં બંદરો, મોરખીના ઝીંકુવાડના, કાઠીઆવાડના નવાનગરના અને સિંધના બસ્તાબંદરપર રાવનો હક પહોંચે છે. એક હાઈસ્કૂલ, એ પહેલા વર્ગની અને એક ખીજ વર્ગની ઇંગ્લેન્ડ ને ગૂજરાતી ભેડે શીખવવાની શાળા, એક સંસ્કૃત પાઠશાળા, એક અરખી અને ઉર્દુ નિશાળ, અને ત્રણ કન્યાશાળા સુદાં આખા કચ્છ દેશમાં ૪૫ નિશાળો છે. એ સર્વેનો વહીવટ કરવાને એ ખાતાનો ઉપરી અમલદાર ઠરાવ્યો છે.

રાજ્યવ્યવસ્થાને માટે એના આઠ જિલ્લા કર્યા છે. દરેક જિલ્લામાં મુનસિફ રહે છે. ભૂજમાં સદર અદાલત છે તેના ઉપરી પણા નીચે એ મુનસિફો છે. સદર અદાલતના ચૂકાદાની અપીલ રાવતી હજૂરમાં થઈ શકે છે. કચ્છના કાયદાનું પુસ્તક બનાવ્યું છે તે પ્રમાણે દિવાની અને ફોજદારી કામ ચાલે છે. એ સિવાય ભૂજમાં ભાયાતોને માટે જાડેન કોર્ટ છે ત્યાં નાયબ દિવાન તથા ત્રણ ભાયાતો મળી ઇનસાફ કરે છે. દર પાંચ વર્ષે બધા ભાયાતો મળી એ ત્રણને પોતાનામાંથી નીમે છે. ઊપજ ખાતાનો વહીવટ રેવિન્યુ કમિશનર કરે છે, દેશની આવક અને ખરચ ઉપર દેખરેખ રાખે છે તથા જૂદા જૂદા ૧૭ મહાલોમાં ચૂકલા ધુએ અને કારભારીએ મારફત જમાબદી ઊધરાવે છે. એ સિવાય જાહેર ઇમારત તથા રસ્તાખાતા ઉપર તથા મોજણીખાતા ઉપર તે નજર રાખે છે. જાહેર ઇમારત તથા રસ્તાખાતા-

નો ઉપરી હાલ યૂરોપીઅન અને મોજણીખાતાનો ઉપરી દેશી છે. વળી પોલીસ કમિશનરના હાથ નીચે પોલીસ ખાતું તથા મુંબઈની વૈદ્યકશાળાના ગ્રાડ્યુએટના હાથ નીચે દવાખાનાં અને સીતળાખાતું છે.

પોલિટિકલ એજન્ટ ભૂજમાં રહેછે. દેશની વ્યવસ્થા ઉપર તે દખરેખ રાખેછે અને ઇંગ્રેજને લહેણી ખંડણી વસૂલ કરેછે. વળી એમાં નાનું ઇંગ્રેજ લશ્કર રહેછે.

મુખ્યનિકાસ—ખાજરી, જીવાર, મીઠું, મગ, મઠ, ધઉ, રૂ, ઊન, દીવેલી, રાઈ વગેરે. ઘોડા, ગાય, ખળદ, ઊંટ, ઘી, તેલ, વગેરે પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવેછે. ભૂજમાં સૂતરાઉ અને રેશમી કાપડ વણવાનાં કારખાનાં છે. ભૂજનું કસબી અને હીરનું ભરત ખુબ વખણાયછે. સોના રૂપાની નકસીદાર કારીગીરીઓ ઇંગ્રેજ લોકોને પસંદ પડેછે, અને તેઓ ખરીદ કરેછે. ભાતાજીના મઠમાં ફટકડી અને થોડા સૂરોખાર જડેછે. વળી એમાં કાચલાની ખાણો છે, પરંતુ તે ખોદવાનું કામ ચાલતું નથી.

રાવ સાતે જડેજ રજપૂત છે; તેના ભાયાતો ધણા છે અને તેના કુટુંબીમાં ફટલાક તો રાજા છે.

પ્રકરણ ૬ ટું.

ગૂજરાત. ભાગ ૧ લો.

આ દેશનો કુટલોક ભાગ ઇંગ્રેજ સરકારનો ખાલસા છે, ને ખાકીનો દેશી રાજાઓનો છે. એ દેશી રાજાઓનું વર્ણન સાન તમાં પ્રકરણમાં આવશે. આ પ્રકરણમાં ખાલસા મુલકની વિગત લખીછે. એ મુલકના પાંચ જિલ્લા કર્યા છે. એમાંનો સૌથી દક્ષિણે ૧. સરત જિલ્લો છે; તેની ઉત્તરે ૨. મરુચ જિલ્લો; ભરૂચની

ઉત્તરે ૩. સેઠા જિલ્લો, અને ૪. પંચમહાલ અને સૌથી ઉત્તરે ૫. અમદાવાદ જિલ્લો છે.

૧. સૂરત જિલ્લો.

એ જિલ્લામાં આશરે ૧૫૮૮ ચોરસ મૈલ જોડાની જમીન છે, તથા ૭,૩૦,૯૩૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે કીમ નદી છે. એ નદીની પેલીમેર ભરૂચ જિલ્લો અને ગાયકવાડનો મુલક છે. સૂરત જિલ્લાની પૂર્વે ગાયકવાડનો મુલક, તથા વાંસદા અને ધરમપોરનાં રાજ્યો આવેલાં છે દક્ષિણે દમણ ગંગા નદી છે એ નદી સૂરત જિલ્લા ને થાણા જિલ્લાથી અને પોર્તુગીઝ તાપાના દમણથી જૂદા પાડેછે; અને પશ્ચિમ દિશાએ અરબી સમુદ્ર તથા ખંભાતી અખાત છે. એ જિલ્લાના તાલુકા એક જથ્થે નથી, ગાયકવાડનાં પરગણાં સાથે ભેળસેળ થઈ ગયાછે. નદીનાળાંએ પાડેલાં કાતરો ખાદ કરતાં ખાકીની જમીન ઘણું કરીને સપાટ છે. પારનેરા અને ડુંગરી વિના જાણવા લાયક ખીજા ડુંગરો એ જિલ્લામાં નથી. પારડી તાલુકામાં થોડાક નાનાં ડુંગરા છે અને ઇશાંનમાં માંડવી પરગણાનો ફટલોક ભાગ પહાડી છે. પશ્ચિમ કાંઠે ખાડીઓ ખડુ છે. ચોમાસા સિવાય ખાકીના વખતમાં તેઓમાં વહાણો આવજા કરેછે. મુખ્ય નદીઓ—૧. તાપી, ગૂજરાતમાં નર્મદાસિવાય ખીજા પધી નદીઓથી મોટી છે. એ સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને સૂરત આગળ અરબી સમુદ્રને મળેછે. ૨. કીમ, રાજપીપળાના ડુંગરામાંથી નીકળીને અંકલેશ્વર તાલુકાની દક્ષિણે અને ઓરપાડ પરગણાની ઉત્તરે થઈને ખંભાતી અખાતને મળેછે. ૩. મીઠોલા, ૪ પૂર્ણા, ૫ અંબિકા, ૬ પાર, ૭ કોલક વગેરે ખીજા નાની નદીઓ છે.

મુખ્યનિકાસ—ગામોમાં મુખ્ય ધંધો ખેતી છે; પશ્ચિમ કાંઠાપર આવેલાં ગામડાંમાં માછલાં પકડવાનું કામ ઘણા કોંક

કરેછે. ઉત્તર ભાગમાં ખેતીની મુખ્ય ઊપજ ડાંગર, જુવાર, રૂ, ધઉ, કઠોળ તથા પાનરી; અને દક્ષિણમાં દીવેલી, નાગલી, કોદરા, શેરડી, અને કેળાં. કેટલેક ઠેકાણે તમાકુ, ભીંડી, શાક વગેરે થાયછે.

તાપી, પૂર્ણા વગેરે નદીઓ ઉપર રેલવેના પૂલ છે તે જોવા જોવા છે. હાલ એ જિલ્લામાં રેલવે સ્ટેશન પંદર છે.

એ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૮ તાલુકા છે:—

(૧.) પારઢી.	(૫.) વારઢોલી.
(૨.) વલસાડ.	(૬.) માંઢવી.
(૩.) સીકલી.	(૭.) ચૌર્યાસી.
(૪.) જલાલપોર.	(૮.) ઓરપાઢ.

આ આઠ પરગણાંમાં ૮૫૯ ગામ અને લોકલેન્ડના ખર-ચથી ચાલતી ૨૭૪ નિશાળો છે. એ નિશાળોમાં ૧૪,૧૪૧ નિશાળીઆ ભણેછે. હરેક તાલુકામાં મામલતદાર અને ફોજદાર છે.*

(૧) પારઢી તાલુકો.

એની ઉત્તર સીમાએ પાર નદી છે, અને દક્ષિણે દમણ ગંગા, પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

એ પરગણાંમાં ૮૧ ગામ અને ૫૧,૭૪૯ માણસની વસ્તી છે. એમાં ત્રણ નદીઓ છે—૧. પાર. ૨. કોલક. ૩. દમણગંગા. એ ઊપરાંત કોયલ અને પરીખાલી નામે ખાડી છે. એના મુખ્ય ગામ ૧. બાલઢાપારઢી, ૨. વગવાઢા, એ કોલક નદીને કાંઠે છે. ૩. કુંતા, બગવાડેથી એ ગાઉપર છે. એમાં જકાત ખાતાનો ઇન્સ્પેક્ટર

*આ તાલુકાઓનું વિશેષ વર્ણન આગળ છે તે સૂરત જિલ્લાની નિશાળોમાં માત્ર અક્ષાવક્ર ચોગ્ય છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર એમાંનાં મોટાં ગામ ને સાર જોઈએ.

રહેછે. હર વરસે કુંતેશ્વર મહાદેવની જાત્રા ભરાયછે. એ મેળો ત્રણ માસ રહેછે અને તેમાં વેપારીઓનો ખટુ માલ ખપેછે. ૪. ઉદવાઢા, એમાં પારસીની જૂની અગીઆરી એટલે અગિનું દેવલ છે. આતસની જાત્રા કરવાને ઘણા પારસી ત્યાં જાયછે. ૫. કોલક, એ બંદર છે. ૬. ઉમરસાહી, એ પણ બંદર છે. દમણને રસ્તે વાપી, ઉદવાડા, અને પારડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન એ તાલુકામાં છે. સુરત જિલ્લામાં અને ગૂજરાત પ્રાંતમાં સૌથી દક્ષિણે એ પરગણું છે. એની દક્ષિણે કોંકણ પ્રાંતનો થાણા જિલ્લો છે. એની નૈરૂત્ય ખૂણાપર પોર્તુગીઝ લોકનું દમણનું રાજ્ય છે. એની પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય છે. એની મુખ્ય નિકાસ-ડાંગર, કોદ્રા, દીવેલી, શેરડી, નાગલી, ચણા અને વાલ છે.

(૨) વલસાડ તાલુકો.

એમાં ૭૮,૨૦૭ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ— ૧. ગણદેવીની સ્લાદી; એનું ખીણું નામ અંબિકા નદી છે. આ પરગણાના વાયવ્ય કોણમાં એ નદી વહેછે. ૨. કાવેરી, ૩. સરેરા, એ નૈરૂત્ય કોણમાં વહેછે. ઉંડાચ અને ખીલીમોરા આગળ તેઓ કાવેરીને મળેછે. ૪. ઓરંગા, એ વલસાડની પાસે છે. ૫. પાર, એ સિવાય ચામ, કોલાઈ, વાંકી, વગેરે ખાડીઓ છે. એનાં મુખ્ય ગામ— ૧. વલસાડ એમાં ૧૧,૩૧૫ માણસની વસ્તી છે. મામલતદાર અને સપાઈનેટ જડજની કચેરી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. ચીકલી, પારડી, અને જલાલપોર પરગણાં વલસાડના સપાઈનેટ જડજના અધિકાર નીચે છે. એ બંદર છે તેથી એમાં કૂરળે કે માંડવી છે. અનાજ, ગોળ અને સાગ અહિંથી ચઢેછે. જંગલની સંભાળ રાખનાર અમલદારની કચેરી પણ એજ ગામમાં છે. ૨. છરવાઢામાં મીઠું પાકેછે, અને તેને માટે ત્યાં એક સંરકારી કારકુન રહેછે. એ

સિવાય મહેલી, માલવેળ, હઢાચ, બીધરી, કોસંબા, અને હરીઆ એ મોટાં ગામ છે. આ તાલુકામાં પાર નદીપર પારનેરાનો કિલ્લો છે, તે ગાયકવાડે બાંધેલો કહેવાયછે. આ તાલુકાના ખારવા મુંબઈ, સૂરત વગેરે બંદરે સફર કરેછે. હુરીઆ, વલસાડ, અને ડુંગરી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન આ પરગણામાં આવેલાં છે, તેમાં વલસાડનું સ્ટેશન મોટું છે. એની મુખ્ય નિકાસ.—ડાંગર, કાદ્રા, દીવેલી, નાગલી, શેરડી, ચણા અને વાલ.

(૩) ચીકલી તાલુકો.

એમાં ૬૩ ગામ અને ૫૯,૩૧૨ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ—૧, ઉત્તરમાં અંબિકા. ૨. ચીકલી પાસે વહે-નારી કાવેરીનો વલસાડ તાલુકામાં અંબિકા જોડે સંગમ થાયછે. ૩. સ્વેરા ૪. ઓરંગા આ તાલુકાની દક્ષિણ સીમાએ વહેછે. એનાં મુખ્ય ગામ—ચીકલી; વસ્તી ૩,૧૭૮. એમાં મામ-લતદારની કચેરી છે; દેહેગામ, સ્વેરાગામ, આલીપોર વગેરે મોટાં ગામ છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, કાદ્રા, અને દીવેલી.

(૪) જલારપોર તાલુકો.

એમાં ૯૫ ગામ તથા ૭૦,૧૧૨ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ—ઉત્તરે પૂર્ણ નદી વહેછે. દક્ષિણે અંબિકા છે. કનાઈ, સુદારા, કરકવા, બનેવ વગેરે ખાડીઓ છે. એનાં મુખ્ય ગામ—જલારપોર. એમાં ૨,૦૯૧ માણસની વસ્તી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એમાં સરકારી નિશાળ છે તેનો ખર્ચ ચલાવવાને રૂ. ૩,૨૮૦) પટેલ ગોપાળજી રતનજી વગેરેની મહેનતથી એકઠા કરવામાં આવ્યા હતા. મટવાહ, અબરામા, અમ-

લસાડ, કછોલી, ઢાટ, સરસાડ, અષ્ટગામ, પનાર, સીસોદરા વગેરે મોટાં ગામ છે. અમલસાડ અને નવસારી એ બે રેલવે સ્ટેશન એ તાલુકામાં છે. નવસારીની પાસે અર્ધા ગાઉપર જલાલપોર છે. એ પરગણાંની દક્ષિણે ખીલીમોરા છે, ત્યાં પણ રેલવે સ્ટેશન છે. એની મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, ડાંગર, રૂ, તલ, અને શેરડી.

(૫) બારહોલી તાલુકો.

એમાં ૧૨૪ ગામ અને ૭૭,૫૦૦ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓ.—૧. તાપી; ૨. મીઢોલા એ નદીના ત્રણ ફાંટા છે. બુહારી ગામ આગળ પૂર્ણ નદી છે. અને તેની એક શાખા વાલોડ થઈને વેળને મળે છે. એનાં મુખ્ય ગામ—૧. મીઢો-ળાને કાંઠે બારહોલી; વસ્તી ૪,૨૨૯ માણસની. એ ગામ ગાય-કવાડના બળેશ્વર પરગણાની હદમાં છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. ૨. તાપીને કાંઠે કઢોદ. ૩. સરમોળ. ૪. વાલોડ. ૫. મોતા. ૬. વરાહ. ૭. બુહારી. ૮. દેહેગામ. ૯. વાંકાનેર. ૧૦ કવાસ વગેરે મોટાં ગામ છે. એ તાલુકા વધારે મોટો હોવાથી વાલોડમાં મહાલકરી અને ફ્રાજદારનાં થાણાં છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, જુવાર, ધઉ, કાદ્રા, કપાસ અને શેરડી.

(૬) માંઢવી તાલુકો.

એમાં ૧૬૯ ગામ અને ૪૮,૩૬૭ માણસ છે. મુખ્ય ગામ માંડવીમાં ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં ભીલ રાજા રહેતા. ત્યાર પછી ઉદેપુરના રાણાના કુળના કોઈ રાજકુમારનો અમલ થયો. સંવત ૧૮૯૮ માં ઇંગ્લેન્ડ સરકારની જપતી બેઠી અને પછી કેટલેક વરસે એ તાલુકા ખાલસા થયો. એ તાલુકામાં ધણા ડૂંગરા છે; તેમાં દેવગઢ ટંપામાં વધારે છે, અને કેટલાક પાતલ ટંપામાં છે.

એ પરગણાના સાત ટપ્પા એટલે ભાગ કર્યા છે. તેમનાં નામ, માંઢવી, બહુધાન, પાતલ, દેવગઢ, દઢવાઢા, હવેલી અને બારગામ. એમાં દક્ષિણે તાપી નદી છે. ત્રેહે, એ નદી રાજપીપળાના રૂડા નામે પર્વતમાંથી નીકળીને દેવગઢ વગેરે ગામપાસે થઈને વરેલી આગળ તાપીને મળેછે. માંડવી ગામમાં ૪,૨૯૬ માણસની વસ્તી છે. મામલતદારની કચેરી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. બહુધાનમાં ખાર ખાર વરસે મોટી જત્રા ભરાયછે. ઘંટોલી અને તઢકેશ્વર મોટાં ગામ છે. એ તાલુકાની નિકાસ—કોદ્રા, ડાંગર, જીવાર અને દીવેલી.

(૭) ચોર્યાસી તાલુકો.

એ પરગણામાં સૂરત શહેર છે તેની વસ્તી પાદ કરતાં એ તાલુકાની વસ્તી ૪૮,૪૩૫ માણસની છે. એ તાલુકાનાં ગામ ગાયકવાડ સરકાર તથા સચીણના નવાખના તાખાના મૂલકમાં વેરાતાં છે. સૂરત શહેર તાપી નદીને કાંઠે છે. એમાં ૧,૦૭,૧૪૯ માણસ વસેછે. કલેક્ટર, જડજ, સપાડિનેટ જડજ, મામલતદાર વગેરે અમલદારોની કચેરી એમાં છે. ગામસુધરાઈ ખાતું તથા હાઈસ્કૂલ પણ છે. સૂરત શહેર આગળ મોટું ખંદર હતું તેમાં વેપાર ધણો ચાલતો હતો. સંવત ૧૮૯૩ માં મોટી આગ લાગ્યાથી, વેપારનું મથક ખુંખઈ થવાથી, તથા વણકર વગેરે કારીગર લોકની રોજી તૂટવાથી શહેરને મોટો ધોકો પહોંચ્યો છે. એ શહેરનો મજબૂત કિલ્લો તાપીના કિનારા પર આવેલો છે. એ કિલ્લાથી તે દિલ્લી દરવાજાસૂધી સારો રસ્તો પાધેલો છે. સૂરતની પાસે તાપીનદીને સામે તીરે રાંદેર છે. એ કસ્બામાં ૧૦,૨૮૦ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. કતારગામ, માઠા, કુંભારીઆ, હમરા એ મોટાં ગામ છે. જીઆવબુદીઆ નામે મી-

ઠપ્પંદર છે ત્યાં સરકારકુત રહેછે. સૂરત અને સચીણ એ બે રેલ-વે સ્ટેશન છે. મુખ્ય નિકાસ—૩ અને જુવાર.

(૮) ઓરપાઢ તાલુકો.

એમાં ૧૨૦ ગામ તથા ૬૬,૨૫૬ રહેવાસીઓ છે. એની દક્ષિણ હદ ઉપર તાપી, અને ઉત્તરે કીમ નદીઓ છે. સીના નદી ભગવાદાંડી આગળ સમુદ્રને મળેછે. ઊનાળામાં તેમાંનું પાણી ધણું કરીને સૂકાઈ જાયછે. ઇચ્છાપોર અને ખીજાં ગામો આગળ ખાડીઓ છે. એનું મુખ્ય ગામ ઓરપાઢ છે. એ કરપાની વસ્તી ૪,૦૦૧ માણસની છે. એમાં મામલતદારનું થાણું તથા સપ્લાઈમેન્ટ જડજની કચેરી છે. કુહસદ, મગવાદાંડી, અઢાજળ, સુહાલી, અમરોલી, કાસાઢ અને વરાછા મોટાં ગામ છે. સરસની પાસે સિદ્ધનાથ મહાદેવની હરવર્ષે જત્રા ભરાયછે. મેરા ગામમાં કૂવાની જત્રા ભરાયછે. અમરોલી, સાયણ અને કીમ એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. એની મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, ૩ અને ધઉં.

૨. મરુચ જિલ્લો.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૩૬૩ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૩,૫૦,૩૨૨ માણસ વસેછે. એની હદ—ઉત્તરે મહી, પૂર્વે ગાયકવાડનો મૂલક, દક્ષિણે કીમ નદી, અને પશ્ચિમમાં ખંભાતનો અખાત. એ જિલ્લામાં ધણું કરીને નર્મદાના મુખ આગળની રસાળ ભૂમિ હોવાથી ખેતી સારી થાયછે, તેમ ઝાડો પણ પુષ્કળ છે. એમાં નદીઓ પણ ઠીક આવેલીછે. નર્મદા ઊપરાંત ઉત્તરમાં મહી અને દક્ષિણમાં કીમ છે. ભરૂચ શહેર ખાદ કરીએ તો એ જિલ્લાનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. ભરૂચમાં સૂતર કાંતવાના મોટા વરાળથી ચાલતા રેંટીઆ છે, અને ખીજો વેપાર રોજ-

ગાર છે. ખેતીની મુખ્ય પેદાશ રૂ છે. એ સિવાય ચોમાસામાં જુવાર, ડાંગેર, પાજરી, તુવર અને મગ પાકે છે, અને શિયાળામાં ઘઉં, તલ, વટાણા, ચણા, વાલ, દીવેલી અને તમાકુ થાય છે. આ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૫ તાલુકા છે:—

(૧) મરુચ.	(૪) આમોદ.
(૨) અંકેશ્વર.	(૫) જંબુસર.
(૩) વાગરા.	

આ પાંચ તાલુકામાં ૪૨૫ ગામ છે. એ ગામોમાં લોકલ-ફંડને ખરચે ચાલતી ૧૯૬ નિશાળો છે, તેઓમાં ૭,૪૩૦ નિશાળીઆ ભણે છે.*

(૧) મરુચ તાલુકો.

ભરૂચ શહેરની વસ્તી ખાદ કરતાં આ તાલુકામાં ૭૩,૨૯૯ માણસની વસ્તી, ૧૦૨ ગામ તથા ૬ મોવાડા છે. એમાં નર્મદા છે. એ નદી તાલુકાની દક્ષિણે છે. એ ધણી મોટી અને જડી છે અને એવડે બહોળો વેપાર ચાલે છે. સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને ખંભાતી અખાતને મળે છે. તાલુકાનું મુખ્ય શહેર મરુચ છે તે નર્મદા નદીના કાંઠાપર છે. એમાં ૩૬,૯૩૨ માણસની વસ્તી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. કલેક્ટર, ખીજ વર્ગના સપાઈડનેટ જડજ અને મામલતદારની કચેરી એમાં છે. શુકલ-તીર્થ, ક્ષાદેશ્વર, નિકોરા, શાહવાદ, સ્થાનૌર, ટંકારીઆ, પારલેત અને અંકેશ્વર, એ મોટાં ગામ છે. હર વરસ શુકલતીર્થમાં જત્રા ભરાય છે. હર ૧૯ વરસે તવરા અને ભાડબૂતની જત્રા ભરાય છે.

આ તાલુકામાં ભરૂચ, ચમારગામ અને પાલેજ એ ત્રણ રૂ-

*આ તાલુકાઓની વીગતવાર હકીકત આપી છે તે ભરૂચ જિલ્લાની નિશાળો-ને સાર છે. બીજા જિલ્લામાં તે માત્ર એમાંના કક્ષા કે મોટાં ગામ ન થોડો સાર શીખવાશે તે બસ થશે.

ભવે સ્ટેશન છે. નર્મદા નદીમાં ધંતુરીઆ અને કાસવા એ બે નાના બેટ છે તેઓ એ તાલુકાના છે. ધંતુરીઆમાં માણસ વસે છે.

મુખ્ય નિકાસ—૩ અને જુવાર.

(૨) અંકેશ્વર તાલુકો.

એ પરગણામાં ૧૦૨ ગામ તથા એક મોવાડો છે. એમાં ૬૭,૭૪૩ માણસની વસ્તી છે. ૧ કીમ નદી એ પરગણાની દક્ષિણ સીમાએ છે. ૨ હમરાવતી એ રાજપીપળામાંથી નીકળી માંડવા બુજુર્ગ આગળ નર્મદાને મળે છે. વળી વંદ નામે એક ખાડી છે. મુખ્ય ગામ—૧ અંકેશ્વર. એમાં મામલતદારની તથા પીબલ વર્ગના સપ્લાઈનેટ જડજની કચેરીઓ છે. એમાં ૯,૪૧૪ માણસની વસ્તી છે. ૨. હાંસોટ, એમાં ૪,૧૫૨ માણસની વસ્તી તથા મહાલકરીની કચેરી છે. દીવા, માંડવા, બુજુર્ગ, ફલાવ, કતપુર, અને સીસોદરા મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—૩, જુવાર અને ધઉ.

(૩) વાગરા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૯ ગામ તથા ૩૮૭૭૯ રહેવાસી છે. એમાં એક નદી નથી, પરંતુ મૂલ્લી નામે એક ખાડી છે તે વાગરા અને ભરૂચને જૂદા પાડે છે. વાગરામાં મામલતદારની તથા સપ્લાઈનેટ જડજની કચેરી છે. આ તાલુકાની પશ્ચિમે દેહેજવારા નામે મોટો કર્ખો છે તે બંધર છે. ગંધાર, વિલાયત અને લક્ષીગામ એ મોટાંમાં મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—૩, જુવાર અને ધઉ.

(૪) આમોદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૪૯ ગામ તથા ૪૦,૨૬૦ માણસની વસ્તી છે.

એ તાલુકાની ઉત્તરે ઢાઢર નદી વહેછે. એમાં આછોટ, ગોપાલ, રુપારેલ વગેરે ખાડીઓ છે. એના મુખ્ય ગામ આમોદમાં ૬,૧૨૫ રહેવાશી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એ કસબા ઉપર તથા તાલુકાનાં ગામો ઉપર એક રાણાનો થોડોક ભાગ છે. કેરવાઢા મોટું ગામ છે તેનો કેટલોક ભાગ તેના ઠાકોરને તામે છે. આ તાલુકાનું માતર નામે ગામ વાગરા તાલુકાની હદમાં આવેલું છે. સરમોળ, રૂઢર, રોના, ટંકારીઆ વગેરે મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—૩, જીવાર અને ધડું.

(૫) જંબુસર તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૩ ગામ તથા ૯૩,૨૪૯ માણસની વસ્તી છે. નદીઓ—૧ મહી. એ નદી માળવામાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળેછે. મહી નદી આ તાલુકાની ઉત્તરે અને ઢાઢર દક્ષિણે છે. ૨ ઢાઢર પણ ખંભાતના અખાતને મળેછે. એનાં મુખ્ય ગામ—જંબુસર. એમાં મામલતદાર તથા સપાર્ટિનેટ જડજની કચેરી છે. સપાર્ટિનેટ જડજનો અધિકાર આમોદ તાલુકા ઉપર પણ છે. એમાં ૧૪,૯૨૪ માણસની વસ્તી અને ગામસુધરાઈ ખાતું છે. વસ્તીનો ધણો ભાગ વેપારી છે. જંબુસરથી આશરે નવ મૈલને અંતરે ટંકારીઆ નામે બંદર છે. એમાં ઠીક વેપાર ચાલેછે. દેગામ એ પણ બંદર છે. ગજેરા, કાવી, વેઢચ અને સારોદ એ મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—૩, ધડું, જીવાર, પાજરી અને ગળી.

૩. ષેઢા જિલ્લો.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૫૬૧ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૭,૮૨,૭૩૩ માણસની છે. એની સીમા—ઉત્તરે અમદાવાદ

જિલ્લો, ગાયકવાડ અને મહીકાંઠા એજનિસનો ફેટલોક મૂલક, અને રૈવાકાંઠા એજનિસમાંનું વાડાસિનોરનું નાનું રાજ્ય; પૂર્વે અને દક્ષિણે મહી નદી આવી પંચમહાલ, ગાયકવાડનો મૂલક તથા ભરૂચ જિલ્લાથી તેને જૂદા પાડેછે; અને પશ્ચિમે ખંભાતનું સંસ્થાન તથા અમદાવાદ જિલ્લો છે.

દેશ ચપટો અને ઝાડોથી ભરપૂર છે. ખેતી પણ સારી છે. ધશાન કાણુમાં એ લગીર ઊંચો છે; ત્યાં જમીન ઓછાં ઝાડવાળી અને ઓછી રસાળ છે. દેશનું પાણી ધણું કરીને મહી તરફ વહેછે. એમાં મોટી નદી મહી છે. એ ખંભાતી અખાતને મળેછે. ૨ વાત્રક, એ સાપરમતીને મળેછે. ૩ મેશ્વો એ વાત્રકને મળેછે. ૪ શેદી, એ વાત્રકને મળેછે. ૫ મોહોર, એ શેદીને મળેછે. ૬ સ્વારી, આ નદીનો માર્ગ સાપરમતી અને મેશ્વો એ બેની વચ્ચે છે. એ જિલ્લામાં પાજરી, કાદ્રા, ડાંગેર, જુવાર, શેરડી, પાવટો, તમાકુ વગેરે પાકેછે. પાજરી અને તમાકુ પુષ્કળ પાકેછે, અને પરદેશ મોકલવામાં આવેછે. આણંદ અને નડીઆદ પરગણાંમાં સર્વે ખાગાયત પાક થાયછે. કપડવાણુજમાં સાપુ અને કાંચનાં કારખાનાં છે. નડીઆદમાં સરકારી હાઈસ્કૂલ તથા ખેડામાં પહેલા વર્ગની આંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે, અને કપડવાણુજમાં તથા ઉમરેઠમાં એકેક ખીજા વર્ગની આંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે. નડીઆદના દેશાઈ વેરીભાઈ અમુભાઈ ઉર્ફે ભાઉ સાહેબે મોટી ઉદારતાથી રૂ. ૨,૦૦૦) ખરચી નિશાળનું મકાન બંધાવી આપ્યુંછે. આ જિલ્લામાં આશરે હલકા દરજ્જાની બસેં નિશાળો છે તેઓનું ખરચ લોકલ-ફંડમાંથી કરવામાં આવેછે. એ નિશાળોમાં સુમારે ૧૪,૦૦૦ છોકરા ભણેછે. એ જિલ્લામાં રેલવે છે તેની એક શાખા આણંદથી પાલી સુધી જાયછે. એ જિલ્લાનાં મુખ્ય ગામ મોટા કસ્બા છે.

ખેડા જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છે:—

(૧) કપઢવળજ.	(૫) માતર.
(૨) ઠાસરા.	(૬) આળંદ.
(૩) નઢીઆદ.	(૭) બોરસદ.
(૪) મહેમદાવાદ.	

આ તાલુકાઓમાં ૫૯૧ ગામો છે.*

(૧) કપઢવળજ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૬ ગામ તથા ૮૬,૭૪૨ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧ મોઢોર નદી કપડવણજ તથા કઠલાલ પાસે વહેછે; ૨ વાત્રક, એ અપરજીના ગામ પાસે વહેછે. એ બંને નદીઓ ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહેછે. ૩ વરાસી, એ નાની નદી કપડવણજ આગળ મોઢોરને મળેછે. એના મુખ્ય ગામ કપઢવળજમાં મા-મલતદાર તથા સખાડનેટ જડજની કચેરી છે. એના કેટલાક રહેવાસીઓ ધણા દ્રવ્યવાન છે. એમાં ૧૩,૯૮૨ માણસની વસ્તી છે. એમાં નિશાળનું મકાન બંધાવવા સાડી શેઠ કેવળભાઈ તથા શેઠ નથુભાઈએ રૂ. ૭૦૦) ભર્યા હતા. ગામ સુધરાઈ ખાતું, પુરતકશાળા, છોડીઓની નિશાળ, તથા દવાખાનું એ ગામમાં છે. એમાં કાચ અને સાબુ બનાવવાનાં કારખાનાં છે. એ વસ્તુઓ ખુંબઈ તથા ખીન્ડે ઠકાણે પુરૂકળ મોકલવામાં આવેછે. એ બંને કારખાનાંમાં સુધારો કરવાની જરૂર છે. સુધારો કરી હાલ બનેછે તેથી જગી જતના કાચ અને સાબુ બનાવે તો ખપત વધે. આંત્રોલી, કઠલાલ, છીપઢી, તોરણા, લસુંદ્રા વગેરે મોટાં ગામ આ તાલુકામાં છે. આંત્રોલીમાં બિના પાણીના કુંડ છે. તાલુકાની

*આ તાલુકાઓની વધારે હકીકત આપીએ તે ખેડા જિલ્લાની નિશાળોને સાર છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર મોટા કસબા કે બહુ મોટાં ગામ ને થોડા સાર શીખવેલા.

મુખ્ય નિકાસ—ખાજરી અને કોદરા, કાચ તથા સાબુ છે.

(૨) ઠાસરા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૦૦ ગામ તથા ૮૫,૬૦૧ માણસની વસ્તી છે. ૧. મહી નદીએ તાલુકાની ઉત્તરે છે. ૨. શેઢી ઉત્તરે આવેલા ડુંગરામાંથી નીકળી ઠાસરા તથા ડાકોર પાસે થઈ નડીઆદ તાલુકામાંના અરજનકોટ ગામ આગળ મોહોરને મળે છે. એ સિવાય ગઢતી વગેરે નાની નદીઓ છે. એનું મોટામાં મોટું ગામ ઢાકોર છે; તેમાં ૭,૭૪૦ માણસ વસે છે, ને રણછોડજીનું મોટું મંદિર તથા ગોમતી નામે તળાવ છે. દરેક પૂનમે ધાણા લોકો રણછોડજીના દર્શન કરવા જાય છે. આસો સુદ પૂનમે તથા આશાડ સુદ ખીજની રથજત્રાએ આશરે લાખ માણસ એકઠું થાય છે. એમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું, પુસ્તકશાળા, તથા દવાખાનું છે. મામલતદારની કચેરી ઠાસરામાં છે. એ ગામની વસ્તી ૩,૨૫૧ માણસની છે. એ તાલુકામાં ડાકોર, ઠાસરા અને પાલી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. જનોઢ, પઢાઢ, કાલસર વગેરે મોટાં ગામ છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ખાજરી, ડાંગર અને પાવટો છે.

(૩) નહીઆદ તાલુકો.

એમાં ૯૯ ગામ તથા ૧,૫૧,૪૮૩ માણસની વસ્તી છે. ૧. શેઢી એ આ તાલુકામાં થઈ એડા આગળ વાતકને મળે છે. ૨ મોહોર એ કપડવાણ તાલુકામાં થઈ અરજનકોટ આગળ શેઢીને મળે છે. ૩ લુળી એ કોટ આગળ શેઢીને મળે છે. એના મુખ્ય ગામ નહીઆદમાં ૨૪,૫૫૧ માણસની વસ્તી છે. એમાં સપાર્ડિનેટ જન્ડજ તથા મામલતદારની કચેરીઓ છે. એ રેલવે સ્ટેશન છે અને એમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું, છોડીઓની નિશાળ, પુસ્તકશાળા અને દવાખાનું છે. એમાં ધર્મશાળા તથા તળાવો છે. અલી-

ળા, ચુળેલ, મોઢોલેલ, ઉત્તરસંઢા, ચકલાસી (એમાં ૭,૦૮૧ માણસની વસ્તી છે), નરસંઢા, ઢમાળ, વગેરે મોટાં ગામ છે. મહુધા અને કઠ-લાલ પાસે થઈ નડીઆદથી કપડવણજ જવાનો મોટો રસ્તો પાંધે-લો છે. આ તાલુકાના વઢતાલગામમાં સ્વામીનારાયણનું મોટું મં-દિર છે. મુખ્ય નિકાસ-ખાજરી, કાદ્રા, તમાકુ, જીરું, તલ, અને રૂ છે.

(૪) મહેમદાવાદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૨ ગામ તથા ૮૫,૭૫૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧ સ્ત્રી નદી સાખરમતી અને એચોની વચ્ચે વહે છે. ૨ વાત્રક મહેમદાવાદ તથા ખેડા પાસે થઈ પાલ્તા આગળ સાખરમતીને મળે છે. ૩ એચો દેદરડા આગળ વાત્રકને મળે છે. અને ૪ શેઠી આ તાલુકાની દક્ષિણે છે તે ખેડા આગળ વાત્ર-કને મળે છે. વાત્રક અને શેઠીના સંગમ ઉપર સેઢા છે. એમાં ૧૨,૬૮૧ માણસ વસે છે. કલેક્ટર, સપાઉનેટ જડજ, તથા સિવિલ સર્જન એ અધિકારીઓ એમાં રહે છે. વળી એમાં પુસ્ત-કશાળા, સિવિલ હાસ્પિટલ, ગામસુધરાઈ ખાતું, તથા છોડી-ઓની નિશાળ છે. ખેડાથી મહેમદાવાદના રેલવે સ્ટેશન સૂધી ર-સ્તો પાંધેલો છે. એને ફરતો કાટ છે. મહેમદાવાદ પણ મોટું ગામ છે. ગૂજરાતના પાદશાહ મહંમદ ઐગડાએ વસાવ્યું તે ઉપરથી મહે-મદાવાદ નામ પડ્યું છે. એમાં ૮,૦૬૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી, ગામસુધરાઈ ખાતું અને રેલવે સ્ટેશન છે. એમાં સરકારી નિશાળ, કન્યાશાળા, રીડિંગરૂમ, તથા દવા ખાતું છે. મમરીઓ નામે કૂવો તથા તેની પડોસમાં વાત્રક નદીના કાંઠા પરતો રોજો એ બે જોવા લાયક છે. સિહુન, મહીજ, સરસવળી, કનીજ, રુદ્ધળ, વગેરે મોટાં ગામ એ પરગણામાં છે. મહેમદાવાદમાં અ-ગાઉ ખાસતો ખનતો હતો તે ધણો વખાણાતો. એ તાલુકાની મુખ્ય

નિકાસ—ખાજરી, ડાંગેર, કાદ્રા, શેરડી અને પારિજાતકનાં ફૂલ છે.

(૫) માતર તાલુકો.

એ તાલુકામાં ૮૨ ગામ તથા ૭૮,૬૭૩ માણસની વસ્તી છે. ૧ સાવરમતી નદી એ આ તાલુકાની પશ્ચિમ સીમાએ છે. ૨ વાત્રક એ આ તાલુકામાં થઈ પાછા આગળ સાવરમતીને મળે છે. એમાં મોટામાં મોટું ગામ માતર છે તેમાં ૪,૮૦૪ માણસની વસ્તી છે. ત્યાંના વાણીઆ પૈસાદાર છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. રહુ, લિંબાસી, વ્રાજ વગેરે મોટાં ગામ છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—ખાજરી, ધઉ, કાદ્રા, ડાંગેર, તથા કસુંબી છે.

(૬) આણંદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૭૩ ગામ તથા ૧,૪૮,૯૫૨ માણસની વસ્તી છે. મહી નદી એ આ તાલુકાની પૂર્વ સીમાએ છે. એમાં મોટામાં મોટું ગામ ઉમરેઠ છે. તેમાં ૧૩,૯૫૪ માણસની વસ્તી છે. એ રેલવેનું સ્ટેશન તથા તેમાં સપ્લાઈનેટ જડનની કાર્ટ છે. વસ્તીનો ઘણો ભાગ ખેડાવાળા શ્રાવણ અને ખડાયતા વાણીઆનો છે. રૂ. ૨,૫૦૦) નું લોકોમાં ઊધરાણું કરી સરકારી નિશાળનું મકાન પાંધ્યું છે. એમાં પુસ્તકશાળા તથા છોડીઓની નિશાળ છે. ઉમરેઠથી ઊતરતું ખીચું ગામ આણંદ છે. એની વસ્તી ૮,૭૭૩ માણસની છે. તેમાં મામલતદારની કચેરી છે. રેલવેની ડોકારની શાખા એ સ્ટેશને મળે છે. નાપાઢ, કરમસદ, ઓઢ (૮,૪૨૩ માણસની વસ્તી), સારસા, થોરીઆવી, સામરલા (એની વસ્તી ૫,૨૩૧ છે), ચિલ્હોદ્રા, થામણા, સંઢલપુર વગેરે મોટાં ગામ એ પરગણામાં છે. વાસદ એ રેલવે સ્ટેશન છે તેની પાસે મહી

નદી ઉપર મોટો પૂલ છે તે જોવા લાયક છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—તમાકુ, કોદ્રા, રૂ અને ખાજરી છે.

(૭) ચોરસદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૯ ગામ તથા ૧,૪૪,૫૨૮ માણસની વસ્તી છે. મહી નદી આ તાલુકાની પૂર્વ અને દક્ષિણ સીમા છે, અને ઉમેટા તથા દેહેવાણુ આગળ થઈ ખંભાતના અખાતને મળે છે. મુખ્ય ગામ ચોરસદમાં ૧૨,૨૧૪ માણસની વસ્તી છે, અને મામલતદાર તથા સપાઉનેટ જડજની કચેરી છે. એમાં છોડીઓની નિ-શાળ અને દવાખાનું છે. આંકલાવ, મેટાસી, વીરસદ, અલારસા, રાસ, દાવોલ, દેહેવાણ, સુળાવ, પીપ્પાવ વગેરે ખીખાં મોટાં ગામ છે. આ તાલુકાનાં ગામો એક જથે નથી, પરંતુ ગાયકવાડના તથા ખંભાતના નવાખના રાજ્યમાં વેરાતાં છે. એની મુખ્ય નિકાસ-ખાજરી, ડાંગર, તમાકુ, ગળી, સૂખડ અને જીરું છે.

૪. પંચમહાલ.

એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૭૩૧ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૨,૪૦,૭૪૩ માણસની છે. હાલમાં પંચમહાલ ખાતે અલાયદો કલેક્ટર ની-મ્યો છે તે ગવર્નર તરફનો પંચમહાલનો એજન્ટ પણ છે. એ અધિકારી સરકારી ઊપજ ખરચનો હિસાબ રાખે છે.

ખારીઆના રાજ્યવડે પંચમહાલના બે વિભાગ થયેલા છે. નૈરત્ય કોણુના ભાગની ઉત્તરે લુણાવાડા, સુંથ, અને સંજેલી આવેલાં છે; પૂર્વે ખારીઆનું રાજ્ય, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મૂલક, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મૂલક તથા મહી નદી છે. એ નદી એડાનિદ્વાથી એને જૂદો પાડે છે. ઈશાન કોણુના ભાગની ઉત્તરે

કિરોલી અને કિશનગઢનાં રાજ્ય, પૂર્વે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ અને બનાસ નદી, દક્ષિણે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ, અને પશ્ચિમે મુંબઈ, સંજેલી, અને ખારીઆ છે. મોટી નદીમાં માત્ર મહી છે. ઈશાન કાણુનો ભાગ વધારે રસાળ અને ખેડાયેલો છે. દેશ મોટાં ઝાડ વગરનો છે, અને પાવાગઢના ડૂંગરા (જ્યાં ઐ હજાર ધૂટ) સિવાય સપાટ છે. ઉત્તરે કટલીક રસાળ ખીણ છે, પરંતુ ધણું કરીને જમીન જંગી નીચી અને વેરાન છે, તથા ખેતીની હાલત સારી નથી. એ દેશમાં ખેતી સિવાય ખીજે ઉદ્યમ થોડોજ છે. મુખ્ય નિકાસ—ધઉં, ડાંગર, બાજરી, મકાઈ, ચણા, અને ખીજું ધાન્ય છે. તલ અને મહુડાં પુષ્કળ પાડે છે. એ દેશમાં ત્રણ તાલુકા, એ પેટા મહાલ, તથા ૭૧૯ ગામ છે. એ તાલુકા નીચે પ્રમાણે છે:—

તાલુકા.

મુખ્ય ગામ.

ગોધરા.

ગોધરા અને સેહેરા.

કાલોલ.

કાલોલ, હાલોલ અને વેજલપુર.

દાહોદ.

દાહોદ અને જાલોદ.

એ દેશ આગળ સીંધિઆના તાપામાં હતો તે વેળા માઠી દશામાં હતો. ઇંગ્રેજ સરકાર એને સુધારે છે. દાહોદમાં ૧૧,૪૭૨ અને ગોધરામાં ૧૦,૬૩૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૩૫ નિશાળો છે ને તેમાં ૨,૩૫૭ નિશાળીઆ ભણે છે. ગોધરા અને દાહોદમાં મુનસિફ અને મામલતદારની કચેરીઓ છે.

૫. અમદાવાદ જિલ્લો.

આ જિલ્લો ગૂજરાતના ખીજા જિલ્લાઓની ઉત્તરે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૮૪૪ ચોરસ મૈલ છે, ને એની વસ્તી ૮,૨૯,૬૩૭ માણસની છે. એની દક્ષિણે તથા પશ્ચિમે કાઠીઆવાડ, ઉત્તરે ગાયકવાડનો મુલક, અને પૂર્વે તથા અમિકાણમાં એડા જિલ્લો,

ખંભાતનું સંસ્થાન, અને ખંભાતી અખાત. એમાં મુખ્ય નદી સાબરમતી છે તે ઈશાન કાણમાં આરાવલી ડૂંગરાના છેડા પાસેથી નીકળીને નૈઋત્ય કાણતરફ વહી ખંભાતી અખાતને મળેછે. ઉત્તર ભાગમાં નીચા ડૂંગરા આવેલાછે, તથા ઘોઘા તાલુકામાં કેટલાક ડૂંગરા છે, પરંતુ પાકીનો મૂલક સપાટ મેદાન છે. જિલ્લાના ધણાખરા ભાગમાં ખેતી સારી ચાલેછે. ગામડાંમાં મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. અમદાવાદ શહેરમાં પુષ્કળ રેશમનાં, સૂતરનાં અને કસબનાં કારખાનાં છે. વરાળયંત્રથી ચાલતા રેંટીઆ છે તેથી પણ ધણા માણસોને રોજી મળેછે. જિલ્લાની નિકાસ—પાજરી, જીવાર, ચણા, રૂ, ડાંગર, થોડોક તમાકુ, શેરડી, આદુ, ગળી, તલ અને દીવેલી છે. રૂ અને ધાન્ય ખુંપઈ ખાતે પુષ્કળ મોકલવામાં આવેછે. કસબી, રેશમી અને સૂતરાઈ કાપડ આસપાસના મૂલકમાં જાયછે. જિલ્લામાં ૧૭૨ નિશાળ છે તેમાં આશરે ૧૧,૦૮૫ નિશાળીઆ ભણેછે.

અમદાવાદ શહેરમાં બે હાઈસ્કૂલ, બે પ્રાંચસ્કૂલ, છોકરાછોકરીઓની નિશાળો ચલાવવા માટે શિક્ષકો તૈયાર કરવાની શેઠ પ્રેમચંદ તથા રાવખાહાદુર બેચરદાસની મદદથી બંધાવેલી બે ત્રેનિંગ કાલેજો છે. ત્રણ કન્યાશાળા છે. સને ૧૮૪૯ માં ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ એક કન્યાશાળા સ્થાપી હતી. નેક નામદાર સખાવત ખહાદુર શેઠાણી હુરકુંવર ખાઈએ એ શાળાના ખરચ માટે રૂ.૧૨,૦૦૦) તથા મકાન બંધાવવા સાડ રૂ.૪,૦૦૦) આપ્યા. કન્યાશાળા સ્થાપવાસાડ મરહુમ રાવ ખહાદુર મગનભાઈ કરમચંદ પણ રૂ.૨૦,૦૦૦) આપ્યા. એ નિશાળોમાં ૩૦૦ કરતાં વધારે છોકરીઓ ભણેછે. રાવખાહાદુર ભોળાનાથે સ્થાપેલી આપારાવ લૈખરી છે, તેમાં સર્વેને મફત વાંચવા દેછે.

આ શહેરમાં એ. કે. કાર્પસ સાહેબની મહેનતથી સ્થપા-

યેલી ગૂજરાતી ભાષાને તથા વિદ્યાને ઉત્તેજન આપનારી ધર્ના-
ક્યુલર સોસાયટીની આફિસ છે. એ સોસાયટીએ સને ૧૮૪૯માં
એક પુસ્તકશાળા સ્થાપી. એ પુસ્તકશાળાનું યોગ્ય મકાન
નગર રોડ હીમાભાઈએ રૂ. ૭,૦૦૦) ખર્ચી બંધાવ્યું છે. એનું
નામ હીમાભાઈ ઇન્સ્ટિટ્યુટ પાડ્યું છે. શહેરમાં હુઠીસંગ હા-
સ્પિતલ, બેથરદાસ દિસ્પેન્સરી, વગેરે ખીજાં પરોપકારી પુર-
ણાં સ્થાપેલાં લોકોપયોગી ખાતાં છે. એમાં કુટલાંક છાપ-
ખાનાં તથા ત્રણ સાતવારીઆં વર્તમાનપત્રો છે. બુદ્ધિપ્રકાશ
નામે માસિક ચોપાનિયું ગૂ. વ. સોસાયટી તરફથી પ્રગટ થાય છે.
અમદાવાદ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છે:—

(૧) પ્રાંતીજ	(૫) ધંધુકા.
(૨) વીરમગામ.	(૬) ઘોઘા.
(૩) ધોલકા.	(૭) સાળંદ.
(૪) દસક્રોડ.	

આ તાલુકાઓમાં ૮૮૧ ગામો છે.*

(૧) પ્રાંતીજ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૬૬ ગામ તથા ૧,૦૬,૯૩૪ માણસની વસ્તી
છે. એનો વિસ્તાર ધણો હોવાથી એમાં એક પેટા મહાલ કર્યો
છે. મામલતદારની કચેરી પ્રાંતીજમાં છે અને મહાલકરીની ક-
ચેરી મોડાસામાં છે. પ્રાંતીજની પશ્ચિમે ૧ સાબરમતી અને ૨
હાથમતી નદીઓ છે. તેઓ વાયવ્ય કાશુમાં વહે છે. ૩ વાઝક એ
ખાયડ અને ગાખટ પાસે થઈને વહે છે. ૪ માજુમ, એ મોડાસાની

* આ તાલુકાઓવિષે વિશેષ હકીકત આપી છે તે અમદાવાદ જિલ્લાની નિશા-
ળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર એના કસબા કે બહુ ગ્રામો ગામ તથા
સહજ બીજી હકીકત શીખવવી.

પાસે છે. ૫ મેશ્વો, એ હુરસોલની પાસે છે. ૬ સ્વારી એ દેશા-
સણ, લાલપુર અને ખીજાં ગામો પાસે થઈને વહેછે. પ્રાંતીજની
પાસે બોખ નામે ધણા મૈલ લાંબો ખાડો છે. અગાઉ હાથમતી
એમાં વહેતી, પરંતુ એવું કહેવાય છે કે અમદાવાદના રહેવાસીઓ-
ને વધારે પાણી પૂરું પાડવા માટે મહંમદ મુલતાને હાથમતી નદી-
ના એક કાંઠાથી ખીજા કાંઠા સુધી બંધ બાંધીને તેનો વહેવાનો
માર્ગ અટકાવી સાપરમતીમાં વાળી લીધી. મુખ્ય ગામ પ્રાંતીજ
છે, ને તેમાં ૮,૩૪૧ માણસની વસ્તી છે. મોઢાસામાં ૭,૪૩૬
માણસની વસ્તી છે. એ બંને ગામમાં ગામમુધરાઈ ખાતું છે.
ઓરાણ, ગાથટ, ધનસૂરા, ચોડલા, દેહેમાદ વગેરે ખીજાં મોટાં ગામ
છે. આ તાલુકામાં ૪૩ મહેવાસી ગામડાં છે. અગાઉ મહેવાસી
લોકો જૂટકાટ અને ચોરી કરતા હતા, તથા ભાગ્યેજ જમાબંદી
આપતા, પરંતુ ઇંગ્લેન્ડ સરકારના બંદોબસ્તથી તેમનું જોર નરમ
પડ્યુંછે. મોઢાસા મહાલમાં ડુંગરો અને જંગલો છે તેમાં સાગ
અને ખીજાં ઝાડો ઊગેછે. મુખ્ય નિકાસ-ખાજરી, ચણા, મઠ,
તલ, જવ, મકાઈ, રતાણ તથા વરીઆળી.

(૨) વીરમગામ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૫૮ ગામ તથા ૧,૨૮,૦૪૪ માણસની વસ્તી
છે. એમાં એક જાણવા લાયક નદી નથી, પણ માંડળ તથા ગો-
રૈયા પાસે ખારા પાણીના નાના વહેળા છે. એમાં સૌથી મોટું ગામ
વીરમગામ છે, ને તેની વસ્તી ૧૯,૬૬૧ છે. કોટની બહાર મુનસર
અને ગંગાસર નામે બે તળાવ છે તેમાં મુનસર ઘણું મોટું છે. લો-
કો કહેછે કે પાટણના મહારાજ સિદ્ધરાજ જેસિંગે એ તળાવ
બંધાવ્યુંછે. આ કસ્બામાં દરજીઓ ઘણા છે તેઓ રૂના ડગલા,
પંખા, સૂજની વગેરે સારાં બનાવેછે. એ ગામમાં દેસાઈઓ

રહેછે તેમની સત્તાને લીધે એ મોટું થઈ પડ્યુંછે. એમાં ગામ-સુધરાઈ ખાતું, મામલતદાર તથા સપ્લાઈમેન્ટ જડજની કચેરી-ઓ છે. એમાં કપાસ લોઢવાનાં વરાળથી ચાલનારાં કારખાનાં જોવા લાયક છે. એમાં પાટડી અને માંડળ એ મોટા કસ્બા છે. પાટડીમાં ૬,૩૨૦ તથા માંડળમાં ૬,૭૭૪ માણસની વસ્તી છે. માંડળમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. પાટડી પાસે મીઠું પાકેછે માટે કસ્ટમખાતાના અધિકારીઓ ત્યાં રહેછે. અહિં જે મીઠું પાકેછે તેને વરાગડું મીઠું કહેછે, અને તે મુંબઈ ઇલાકામાં સૌથી સરસ મીઠું છે. દેવોજ, ઓગળ, ગોરૈયા, રામપુરા, અને સીતાપુર એ મોટાં ગામ છે. પહેલાં એ તાલુકામાં કોળી લોક લૂટફાટ કરતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજ સરકારના બંદોબસ્તથી તેઓ ઝાઝો ઉપદ્રવ કરી શકતા નથી. આ તાલુકાનાં કેટલાંક ગામ કાઠી-આવાડ એજન્સિમાં અને કેટલાંક ગાયકવાડના મૂલકમાં આવેલાં છે. પાટડી અને વીરમગામ એ બે રેલવે સ્ટેશન છે. મુખ્ય નિકાસ—ખાજરી, ઘઉં અને જુવાર.

(૩) ઘોઢકા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૧૮ ગામ તથા ૧,૧૩,૩૭૫ માણસની વસ્તી છે. તાલુકાની જમીનનો ધણો ભાગ તાલુકદારોનો છે, અને થોડો ઇંગ્રેજ સરકારનો ખાલસા છે. આ તાલુકદારોના હાથમાં અમલ નથી. કેટલાક તાલુકદારોને ગરાશીઆ કહેછે, અને કેટલાકને કસ્બાતી કહેછે. કોઠ તથા સાણુંદનો ઠાકોર અને ગાંગડનો ઠાકોર એ બે મુખ્ય તાલુકદાર છે. તે સિવાય તેમના ભાયાત નાના તાલુકદાર છે. મુખ્ય કસ્બાતીઓ ધોળકામાં રહેછે. તાલુકાની પશ્ચિમે દુર્ગા, મેણી, અને ખીજાં ગામો પાસે નઠનામે તળાવ છે તેનું પાણી ખાંડ છે તથા પીવાના કામમાં આવતું ન-

થી. એ તળાવમાં રાડાં પુઝકળ થાયછે તેને લોકા ધરનાં છા-
પરાં બનાવવાના કામમાં વાપરેછે. એનાં મૂળીઆંનો રોટલા
બનાવવાનો લોટ કરેછે. એને ખીર કહેછે. ધોલકા મુખ્ય
ગામ છે. એમાં ગામસુધરાઈ ખાતું, મામલતદાર તથા સપા-
ડિનેટ જડજની કચેરી છે. એ કચેરી છે ને એક મૈલ લાંબો છે,
પરંતુ બહુ પહોળો નથી. એમાં ૨૦,૦૫૪ માણસની વસ્તી છે.
એમાં બે મોટાં અને સારાં તળાવ છે તેમાંના એકના તીર
ઉપર પડી ગયેલી મસીદ છે. એની હવા શરદઋતુમાં સારી ન-
થી. એમાંસાની આખરે લોકાને તાવ આવેછે તે માહા તથા
કાગણુ (ફેશુઆરી અને માર્ચ) સૂધી રહેછે. કાઠમાં રાજનું
દરખાર છે. શાવલા, ચલોદા, ગાંગડ, શદરલા, સરોદા વગેરે મો-
ટાં ગામ છે. ધોળકામાં હવાખાતું છે તેથી લોકાને બહુ સુખ
થયું છે. એમાં લીલાધર પુસ્તકશાળા પણ છે. સાબરમતી અને
વાત્રકના સંગમ ઉપર વૌઠા ગામ છે તેમાં કાર્તિકી પૂનમે હર
વરસ મેળો ભરાયછે. એ વેળા આસપાસનાં ગામોમાંથી ધણા
લોકા ત્યાં એકઠા થાયછે. એ તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—ધઉં,
ચણા, જુવાર, આદું, કળાં, દાડેમ, અને શેરડી છે.

(૪) દસક્રોડ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૫૭ ગામ તથા અમદાવાદ શહેરની વ-
સ્તી પાદ કરતાં ૧,૧૫,૪૩૪ માણસની વસ્તી છે. ૧ સાબરમતી નદી
ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહે છે. ૨ મેશ્વો, એ તાલુકાની પૂર્વ સીમા-
એ છે. ૩ હારી, એ સાબરમતી અને મેશ્વો એ બેની વચ્ચે
વહેછે. આ તાલુકામાં અમદાવાદ શહેર સાબરમતીને કાંઠે
છે તે સને ૧૪૧૧ માં સુલતાન મહમદે બંધાવ્યું હતું. એ બૂજ-

રાતનું મુખ્ય શહેર ગણાય છે અને એમાં ૧,૧૬,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એમાં મ્યુનિસિપાલિટી તથા કલેક્ટર, જડજ, સપા-ડિનેટ જડજ અને પીજી સરકારી અધિકારીઓની કચેરીઓ છે. એમાં મોટા દ્રવ્યવાન વેપારીઓ તથા સાહુકારો રહે છે. અહિંની કૃષ્ણિક કારીગરીઓ વખણાય છે. શહેર પાસે પાયદળ, તોપખાનું, તથા પોલીસનું લશ્કર છે. મહંમદશાહે તથા પીજી મોટા મુસલમાનોએ બંધાવેલી મસીદો સુંદર અને મોટી અને જોવા લાયક છે, તેમાં મુખ્ય જુમામસીદ છે. હાલ ઇંગ્રેજ સરકાર તેઓનું રક્ષણ કરે છે. ત્રણ દરવાજા, ભદ્ર, મિશનસ્કૂલ, પ્રાર્થના સમાજનું મંદીર, સ્વામીનારાયણનું મંદીર, તથા પીજી સરસ ઇમારતો છે. સાપરમતી ઉપર એક સુંદર પૂલ લોકને તથા ઘોડા ગાડી જવા આવવાને બાંધ્યા હતા તે સને ૧૮૭૫ની મોટી રેલમાં તૂટી પડ્યો. પીજી રેલવેનો પૂલ છે. શહેરમાં લૂગડાં વણવાનાં તથા રંગવાનાં કારખાનાં જોવા લાયક છે. મશરૂ તથા કીનખાખનાં લૂગડાં ઘણાં સરસ વણાય છે. વળી ઘણી જાતનાં રેશમી કાપડ તથા રેશમી કારનાં ધોતીઆં પુષ્કળ બને છે. વરાળ ચંત્રથી ચાલતા સૂતર કાંતવાના તથા વણવાના મોટા સંક-જ છે. ભોંયમાં દાટેલા નળવડે લોકને મીઠું પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે. વરાળ ચંત્રવડે એ પાણી નદીમાંથી લાવે છે. નીચે લખેલી ઇમારતો વગેરે જોવા લાયક છે.

કાંકરીડું તળાવ. શાહઆલમનો રોજો. માતરભવાનીની વાવ. દાદાહરીની વાવ. અડાજજની વાવ. મલેકસાખાનનું ત-ળાવ. વટવાનો રોજો. પીરાણાનો રોજો. શાહીબાગ મહેલ. હુડીસંગનાં દેવલ તથા બંગલો.

આ તાલુકામાં ઉવારસદ, વટવા, કુદ્દા, નરોદા, બારેજા, જેતલપુર વગેરે મોટાં ગામ છે. અમદાવાદમાં અને સાપરમતીને સામે

કાંઠ રેલવે સ્ટેશન છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—ખાજરી, જુવાર, શેરડી, ડાંગર, તમાકુ અને કઠાળ છે.

(૫) ધંધુકા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૫૧ ગામ તથા ૧,૨૪,૮૬૦ માણસની વસ્તી છે. આખા ગૂજરાતમાં એ મોટામાં મોટો તાલુકો છે. એની નદીઓ.—૧ માદર અને ૨ ગોમા. એ બે નદીઓ કાઠીઆવાડમાં ઉત્પન્ન થઈ રાણપુર આગળ મળેછે. અહિં એકઠી થએલી નદીઓ નાગનેશ તથા ધંધુકા આગળ થઈ ઓંકારને મળેછે અને ત્યાંથી ભોગાવામાં ભળેછે. ૩ નિલકા. ૪ ઉતાવઠી એ ધરવાળા પાસે વહેછે. એનાં મુખ્ય ગામ.—ધંધુકા એમાં મામલતદાર તથા સપ્લાઈનેટ જડજની કચેરીઓ તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. એમાં ૯,૭૮૨ માણસની વસ્તી છે. ઘોલેરા મોટું બંદર છે તેમાં ૧૨,૪૬૮ રહેવાસીઓ છે. એ બંદરેથી ઉત્તર ગૂજરાતનું ૩ તથા ખીજો માલ પરદેશ મોકલવામાં આવેછે. આ તાલુકાનાં બરવાળા (વસ્તી ૫,૮૧૩), રાણપુર (વસ્તી ૫,૭૯૬). અને હસ મોટાં ગામ છે. ધોળેરામાં તથા ધંધુકામાં દવાખાનાં છે તેથી લોકોને ઘણું સુખ થયું છે. વળી ધોળેરામાં કસ્ટમ ખાતાનો અમલદાર વગેરે સરકારી અધિકારીઓ છે. આ તાલુકાના ગાંધી નામે ગામની પાસે મીઠું પાકેછે. નીલકા નદીપર આવેલા ભીમનાથમાં આવળુ સુદી ૧૫ ને દિવસે મેળો ભરાયછે. ત્યાં ઘણા લોકો ભેગા થાયછે.

આ તાલુકામાં કેટલેક સ્થળે તેમાં વિશેષ કરીને ધોળેરામાં પાણીની બહુ તંગાસ પડેછે. રાણપુરમાં જૂનો પડી ગયેલો કિલ્લો છે. લૂટ કરનારા કાઠીઓનો બંદોબસ્ત રાખવાને ધોડેસ્વારનું લશ્કર પહેલાં ત્યાં રહેતું. એની નિકાસ—૩, જુવાર અને ઘઉં છે.

(૬) ઘોઘા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૪ ગામ તથા ૩૩,૮૨૯ માણસની વસ્તી છે. આ તાલુકામાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારનાં ખાલસા ગામ માત્ર ત્રણ છે. પાકીનાં તાલુકાદારોનાં છે. ઘોઘાની હવા થંડી છે. પરંતુ ત્યાં મીઠા પાણીની તંગી છે. આ તાલુકાના દક્ષિણ અને પૂર્વ ભાગમાં ડુંગરો તથા મીઠા પાણીનાં નાળાં છે. એમાં ભાવનગરની ખાડી એન્ડ નદી છે તે કાઠીઆવાડમાં જસદણ પાસે નીકળે છે. પરગણાનાં ખાલસા ગામોમાં ઘોઘા બંદર છે. તેમાં ૯,૫૭૧ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. એમાં મામલતદાર, સરકારકુન તથા દાકતર રહે છે. વાલુકડ તથા કમલેજ એ માત્ર મુખ્ય ગામ છે. એની નિકાસ-ખાજરી, ૩, અને તલ છે.

(૭) સાળંદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૬ ગામ તથા ૩૩,૨૨૯ માણસની વસ્તી છે. એમાંની ઘણી જમીન કોઠ તથા કુંવારના ઠાકોરો અને તેમના ભાયાતની છે. સાવરમતી એ આ તાલુકાની પશ્ચિમે વહે છે. રોહર એ ચેખલા પાસે નીકળીને આ તાલુકાની વચમાં થઈને જાય છે. મુખ્ય ગામ સાળંદ છે, તેમાં ૭,૨૨૯ માણસની વસ્તી અને મામલતદારની કચેરી છે. એમાં આંખલીરોડ, સાણુંદ અને છારોડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. સર્લેંજ, મોઘાષી, ચોરવડોદરા, કાસીંદ્રા, વિસલપુર અને મોઢાસર મોટાં ગામ છે. સર્પેન્ડમાં રોળે અને તળાવ છે તે જોવા લાયક છે. સાવરમતીને કાંઠે કાસીંદ્રા છે ત્યાંનો ગોળ આખા જિલ્લામાં ખુબ વખણાય છે. સાણુંદના રેલવે સ્ટેશન પાસે નિધાડમાં વરાળથી ચાલતો કપાસ લોઢવાનો ચરખો તથા વણકર પાસે સાવરમતીના કાંઠા પર પાણી કાઢવાનો વરા-

જથી ચાલતો ખંખો છે. નળ નામે ખારા પાણીના તળાવ પાસે આવેલાં ગામોમાં મીઠા પાણીની તંગી છે. એની નિકાસ-ખા-જરી, ડાંગર, રૂ, શેરડી અને જીવાર છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

ગૂજરાત. ભાગ ૨ જો.

ગૂજરાતનાં દેશી રાજ્યો ઇંગ્રેજ ખાલસા મૂલકની ચારે પાસે આવી રહેલાં છે. તેઓમાં ૩૮,૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન છે, અને ૬૫,૬૬,૪૮૨ માણસની વસ્તી છે. આગળ કહ્યા પ્રમાણે તેઓના આઠ ભાગ કે જથ્થા કર્યા છે. અહીં તેઓનું વર્ણન કરીએછીએ.

(૧) કાઠિયાવાડ એજન્સિ.

કાઠિયાવાડનું નામ અસલ સૌરાષ્ટ્ર હતું. ગાયકવાડના તાખાનાં અમરેલી અને ઓખા પરગણાં ખાદ કરતાં આ એજન્સિમાં સુમારે ૨૦,૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન છે, અને ૨૩,૨૧,૮૩૩ આદમીની વસ્તી છે. એ મોટો દ્વીપકલ્પ છે, ને વિસ્તારમાં પૂર્વ પશ્ચિમ ૨૦૦ મૈલ અને ઉત્તર દક્ષિણ ૧૭૫ મૈલ છે. એમાં ૪,૩૬૯ ગ્રામ અને ૩૯૪ નિશાળોમાં ૨૦,૯૨૪ નિશાળીઆં ભણે છે. એની મર્યાદા—ઉત્તરે કચ્છી રણ; પૂર્વે અમદાવાદ જિલ્લો અને ખંભાતી અખાત; દક્ષિણ અને અમિકાણમાં અરબી સમુદ્ર; અને વાયવ્યકાણમાં કચ્છી અખાત છે. એના રાજ્યકાજનો ખંદોખસ્ત રાખવાને ઇંગ્રેજ તરફથી મુખ્ય અધિકારી પોલિટિકલ એજન્ટ છે. રાજકોટમાં ઇંગ્રેજ ફોજની છાવણી અને એજન્ટસાહેબની કચેરી છે. એજન્સિના ચાર પ્રાંત કર્યા છે. એમાંના હરેકને માટે આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ છે.

આર પ્રાંત	આં પોં એજંટ સાહેબની કચેરી.
૧ કાલાવાડ.	(ઉત્તરમાં) વઢવાળ.
૨ ગોહેલવાડ.	(પૂર્વે) સોનગઢ.
૩ સોરઠ.	(દક્ષિણમાં) માળેકવાડા.
૪ હાલાર.	(પશ્ચિમમાં) રાજકોટ.

આર પ્રાંતમાં એક એક પહેલા વર્ગનું સંસ્થાન છે. ઝાલાવાડમાં ધ્રાંગઢ્રુ ઝાલા રજપૂતોનું મુખ્ય રાજ્ય છે, ને વાંકાનેર, વઢવાણ, લીમડી, સાયલા વગેરે કટાયા દરબાર છે. સોએક વરસ થયાં ગોહેલવાડમાં પાલીતાણા, લાઠી અને વળાના ગોહેલ ભાયાતોથી વધારે ખળવાન થઈ ભાવનગરે એકતા સંપાદન કરીછે. ભાવનગર તથા ગોંડલ દરબારે હાલમાં પોતાને ખરચે રેલવે પાંધીછે તે વઢવાણથી ભાવનગર સૂધી અને ભાવનગરથી ગોંડલ તાપ્પાના ગામ ધોરાજી સૂધી જાયછે. સોરઠમાં મુખ્ય રાજ્ય જૂનાગઢના નવાખ સાહેબનું છે. ઇસ્વી સને ૧૭૩૫ માં એ મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના થઈ. પાટવાના દરબાર એમના ભાયાત છે. જાફરાવાદનું સંસ્થાન એનાથી જૂનું છે. મુગલ પાદશાહોના નૌકાસેનાપતિ જંજિરાના સીધીએ એ મૂલક હતેલો, અને તેના વંશજોને હાથ તે છે. પોરબંદરનું રાજ્ય સોરઠ પ્રાંતમાં છે. અહિંના રાણા જોડવા રજપૂત છે. હાલારમાં નવાનગરના જામ સાહેબનું રાજ્ય મુખ્ય છે. કાઠીઆવાડના જાડેજ રજપૂતોના શિરોમણિ જામ સાહેબ છે. હાલારમાં મોરખી, ધ્રોળ, રાજકોટ, અને ગોંડલના દરબાર એજ કુળના છે.

કાઠીઆવાડની વચ્ચેવચ, ઝાલાવાડના મધ્યભાગથી તે જૂનાગઢની દક્ષિણ સીમાસૂધી કાઠી દરબારોનાં સંસ્થાન છે. કાઠીરાજ રજપૂતો અને મુસલમાનોની પછી આપ્યા ને જો મૂલક હાલ તેમના કબજામાં છે તે તેમની કનેથી તેમણે જીતી લીધો એવું સંભવેછે. આગળ દક્ષિણ અને પશ્ચિમમાં ગાયકવાડ સરકારના અમરેલીના મહાલ છે. એના મુખ્ય પર્વતો—કાઠીઆવાડમાં પાંચ પહાડ છે. ૧ ચોટીલા, ધ્રાંગઢ્રેથી સરધાર અને

જસદણ સૂધી ગયેલા છે. એ ડુંગરા જ્યાંમાં ઝાઝા નથી. ૨. વાલાકગીર કે મોરધાર અને લાંબધાર ગોહલવાડમાં છે. એની પાસે પાલીતાણાનો પ્રખ્યાત ડુંગર શેત્રુંજી છે. એની જ્યાં ૧,૫૦૦ ફૂટ એટલે સુમારે ૭૫૦ ગજ છે, અને તેના શિખર ઉપર શ્રાવક લોકે લાખો રૂપિયા ખર્ચી રૂપાળાં દેરાં બાંધ્યાં છે. ૩. ગીર પર્વત સોરઠમાં છે. ૪. જૂનાગઢ આગળ ગિરનાર છે. એ પહાડ આખા કાઠિયાવાડમાં સૌથી જાંચો છે. તેની જ્યાં ૩,૫૦૦ ફૂટ છે. ૫. વઢવાં પર્વત ધર્ડામાં છે અને ઉત્તરે હાલારમાંના લાલપૂર તથા ભલસાણ સૂધી ગયેલો છે. તેની જ્યાં ૨,૦૦૦ ફૂટ છે.

નદીઓ.—૧. માદર જસદણની પાસેના મદાવન ડુંગરામાંથી નીકળી ધર્ડામાંના નવીખંદર આગળ અરબી સમુદ્રને મળેછે. ૨. શેત્રુંજી ગીરપર્વતમાંથી નીકળીને ગોહલવાડમાં પાલીતાણા તથા તલાજ પાસે થઈને ખંભાતના અખાતને મળેછે. ૩. મચ્છુ ચોટીલામાંથી નીકળીને વાંકાનેર, મોરબી તથા માલીઆના સંસ્થાન પાસે થઈને કચ્છના રણમાં જાયછે. એ સિવાય સોરઠમાંની ઓક્તાત નદી ઉપેણને મળેછે, અને સમુદ્ર આગળ તેઓનો ભાદર જોડે સંગમ થાયછે. વળી હાલારમાં આજી સરધારની પાસેના ડુંગરામાં ઉત્પન્ન થઈ રાજકોટ આવેછે અને ત્યાંથી કચ્છના અખાતમાં જાયછે.

કપાસ, ખાજરી, જુવાર, ધઉં, ચણા, અડદ, મઠ, મગ, ચોળા, તલ અને શેરડી, એ મુખ્ય નિકાસ છે. આ ઈલાકામાં ઘણાં બંદર છે ત્યાંથી રૂ, જિન, અનાજ, ધી, ગોળ, તેલ, ઘોડા, ઠોર, વગેરે ખુબજ તથા ખીજાં બંદરો ખાતે જાયછે. એમાં હિંદુ લોકનાં મોટાં તીર્થ છે. તેઓમાં મુખ્ય દ્વારકા, સોમનાથ કે પ્રભાસપાટણ, તથા પાલીતાણા. એ છેલું શ્રાવક લોકનું છે.

ઉપર કહેલા ચાર પ્રાંત દશ પરગણાંમાંથી કરેલા છે. એ પરગણાંનાં નામ, (૧) જાલાવાડ, (૨) ગોહેલવાડ, (૩) ડંડસ-રવૈયા, (૪) બાબરીઆવાડ, (૫) કાઠીઆવાડ, (૬) સોરઠ, (૭) ઘર્ડા, (૮) હાલાર, (૯) મચ્છુકાંઠો, (૧૦) ઓલામંડલ.*

(૧) જાલાવાડ.

નદીઓ.—૧. મોગાવો વઢવાણ અને જંપુના થડમાં વહેછે. ૨. લીમડીનો મોગાવો વડોદ, લીમડી વગેરેની પાસે વહેછે. ૩. ફલકુ ધ્રાંગદ્રા પાસે છે. ૪. બાંમળ સરાડવા તથા હુળવદની વચ્ચે છે. ૫. મચ્છુ વાંકાનેર આગળ છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧ ધ્રાંગદ્રું.

ધ્રાંગદ્રું અને હઠવદ.

૨ લીમડી.

લીમડી.

૩ વઢવાણ.

વઢવાણ.

૪ વાંકાનેર.

વાંકાનેર.

૫ થાનલકતર.

લકતર અને થાન.

૬ સાયલા.

સાયલા.

૭ ચૂડા.

ચૂડા.

૮ બજાણા.

બજાણા.

એ સિવાય એમાં બીજાં ૪૫ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૨) ગોહેલવાડ.

નદીઓ.—૧. માવનગરની જાડી. ૨. શેત્રુંજી. ૩. માલળ મહુવા પાસે છે. ૪. ધાંતરવડી રાણુલા પાસે છે.

* આ ૧૦ પરગણાંનું વિશેષ વર્ણન આગળ લખ્યું છે તે કાઠીઆવાડની નિશાળોને સાથે છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર તેઓમાંનાં મુખ્ય સંસ્થાન શીખવવાં. તે પછી સંસ્થાનોની ઊપજ વગેરે લખ્યાં છે તે પણ માત્ર કાઠીઆવાડની નિશાળોને વાસ્તે છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. ભાવનગર.

ભાવનગર, શિહોર, કુંડલા,
મહુવા, વગેરે.

૨. પાલીતાણા.

પાલીતાણા અને ગારિઆધર.

૩. વઝા.

વઝા.

૪. લાઠી.

લાઠી.

એ સિવાય એમાં ૨૧ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૩) ડંડસરવૈયા.

નદીઓ.—વગડ એ ડાહાને ૫૭એ છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય ગામ.

ઢાઠા.

ઢાઠા.

ગણધોલ.

ગણધોલ.

ચોક.

ચોક.

ખીખાં નાનાં સંસ્થાન ૨૦ છે.

(૪) બાષરીઆવાડ.

નદીઓ.—૧. ધાંતરબઢી. ૨. રાયઢી. ૩. ધોલાદરી. ૪. રુપેળ.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય ગામ.

જાપ્રાવાદ.

જાપ્રાવાદ.

ઢેઢાળ.

ઢેઢાળ.

એ ઊપરાંત ૩૦ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૫) કાઠીઆવાડ.

નદીઓ.—૧. શુકમાદર રાણપુર, નાગનેશ વગેરેની પાસે.
૨. ગોંઢલી ગોંડલ પાસે. ૩. શેત્રુંજી ધારી પાસે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. અમરેલી (ગાયકવાડી)	અમરેલી અને ધારી.
૨. જેતપુર અને બીલસા.	જેતપુર, ચીતલ અને બીલસા.
૩. બગસરા.	બગસરા.
૪. જસદણ.	જસદણ.

એ સિવાય ખીજાં ૪૬ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૬) સોરઠ.

નદીઓ.—ભાદર, ઘુઘ્રી, ઓઝાત, સાવલી, કાંબહોરણ, સામન અને શીંગવઢો.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. જૂનાગઢ.	જૂનાગઢ અને વેરાવલ.
૨. કોડીનાર. (કાઠીઆવાડમાં)	કોડીનાર.

અમરેલીનું પરગણું)

૩. ઘાટવા.	ઘાટવા.
૪. અમરાપુર.	અમરાપુર.

(૭) વઢાં.

નદીઓ.—ભાદર નવીખંદર પાસે

આ ભાગમાં પોરબંદર કરીને એકજ સંસ્થાન છે. તેનું મુખ્ય શહેર પોરબંદર છે.

(૮) હાલાર.

નદીઓ.—૧. રામાવતી લાલપોર તથા છીકારી પાસે.
૨. ઝંઢ જોડીઆ પાસે. ૩. આજી રાજકોટ તથા આખંબા પાસે.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
૧. નવાનગર.	નવાનગર, જોઢીઆ, આમરણ, લુંભાલીઆ.
૨. ગોંડલ.	ગોંડલ અને ધોરાજી.
૩. રાજકોટ.	રાજકોટ અને સરધાર.
૪. ધ્રોલ.	ધ્રોલ અને સરપદડ.
૫. ધ્રાફા.	ધ્રાફા.
એ સિવાય ખીજાં ૨૩ નાનાં સંસ્થાન છે.	

(૯) મચ્છુકાંઠો.

નદીઓ.—૧. મચ્છુ મોરખી, માળીઆ પાસે. ૨. ઘોઢાધ્રાડ
એ મોરખી તાલુકાના ગામ જેતપુર અને માળીઆ તાલુકાના
ગામ વરડુસર પાસે થઈને રણને મળેછે.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
૧. મોરચી.	મોરચી.
૨. માલીઆ	માલીઆ.

(૧૦) ઓલામંડલ.

આ પ્રાંત હાલારની પશ્ચિમે છે તેને ફરતો ધણે ઠેકાણે
દરિયો આવેલો છે. એમાં મુખ્ય ગામ દ્વારકા, કચ્છીગઢ, આ-
રંમહુ, પોશીતરુ, ધીનાકી અને મઠી છે.

આ પ્રાંત ગાયકવાડને તાપે છે.

કાઠિયાવાડનાં સંસ્થાનો. હાકેમની જાત. સંસ્થાનની વ-
સ્તી. રાજ્યકર્તાના ઈલકાબ, નીપજ તથા નિકાસ:—

પહેલો વર્ગ—

જૂનાગઢના નવાબ.	ખાખી મુસલમાન.....૩૮૧૦૦૦
નવાનગરના જામ.	જાડેજા રજપૂત.....૨૯૧૦૦૦

ભાવનગરના રાવલ.	ગોહેલ રજપૂત. ... ૪૦૪૦૦૦
ધ્રાંગદ્રાના રાજ.	ઝાલા રજપૂત ૮૮૦૦૦

ખીજે વર્ગ—

મોરબીના ઠાકોર.	ભડેબ રજપૂત. ... ૯૧૦૦૦
વાંકાનેરના રાજ.	ઝાલા રજપૂત. ૨૯૦૦૦
પાલીતાણાના ઠાકોર.	ગોહેલ રજપૂત. ૫૧૦૦૦
ધોલના ઠાકોર.	ભડેબ રજપૂત..... ૧૮૦૦૦
લીમડીના ઠાકોર.	ઝાલા રજપૂત. ૪૬૦૦૦
રાજકોટના ઠાકોર.	ભડેબ રજપૂત..... ૩૭૦૦૦
ગોંડલના ઠાકોર.	ભડેબ રજપૂત ૧૩૭૦૦૦
વઢવાણના ઠાકોર.	ઝાલા રજપૂત. ૪૫૦૦૦
જાફરાવાદના દ્વેશી.	હપ્પશી મુસલમાન. ... ૧૦૫૦૦

લીજે વર્ગ—

પોરબંદરના રાણા.	જેઠવા રજપૂત. ૭૨૦૦૦
વલાના ઠાકોર.	ગોહેલ રજપૂત. ૧૩૦૦૦
લખતરના ઠાકોર.	ઝાલા રજપૂત..... ૨૦૦૦૦
બાટવાના બાબી.	ખાખી મુસલમાન. ... ૨૬૦૦૦
જસદણના રાજા.	ખાચરકાઠી ૩૩૦૦૦
સાયલાના ઠાકોર.	ઝાલા રજપૂત..... ૧૭૦૦૦
ચૂડાના ઢાકોર.	ઝાલા રજપૂત ૧૪૦૦૦

ચોથો વર્ગ—

મૂઝીના ઠાકોર.	પરમાર રજપૂત ૧૮૦૦૦
લાઠીના ઠાકોર.	ગોહેલ રજપૂત..... ૮૦૦૦
વજાણાના મલેક.	મલેક મુસલમાન..... ૧૭૦૦૦
નાનાં સંસ્થાનો.	૪૪૧૦૦૦

એ સંસ્થાનો ગાયકવાડ કે ઇંગ્લેન્ડને ખંડણી આપેછે.*

ધઉં, રૂ, તેલ, ખાદી, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, કાપડ, રેશમ, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રૂ, તેલ, કાપડ, ત્રાંખા પીતળનાં વાસણ.

ધાન્ય, રૂ, મીઠું, ત્રાંખા પીતળનાં વાસણ.

કાપડ, માછીનાં વાસણ, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રૂ, મીઠું, કાળા આરસના પથરા.

એજન.

ધાન્ય અને કાપડ.

ધાન્ય.

રૂ, ઘઉં, જીવાર, ખાજરી, ખાદી.

જીવાર, ખાજરી, ચણા, ઘઉં, ખાણના પથરા.

રૂ, જીવાર, ખાજરી, ઘઉં, શેરડી.

ધાન્ય, રૂ, મીઠું અને સાણ.

ખાજરી, ઘઉં, રૂ, ખાદી, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રૂ, રેશમનાં કપડાં, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રૂ, તેલ અને કાપડ.

ધાન્ય, રૂ, અને માછીનાં વાસણ.

રૂ અને ખાજરી.

ધાન્ય, રૂ, અને માછીનાં વાસણ.

ધાન્ય અને રૂ.

ધાન્ય અને રૂ.

ધાન્ય અને રૂ.

ધાન્ય, રૂ, તેલ, કાપડ, ત્રાંખા પીતળનાં વાસણ.

ધાન્ય અને રૂ.

* જ'હરાના તથા જ'હરાવાદના હુબસીને માથે ખંડણી નથી.

૨. પાલણપુર એજન્સિ.*

આ એજન્સિ ગૂજરાતની ઉત્તરે છે. એની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મૂલક, પૂર્વે શિરોઈ અને મહી-કાંઠા એજન્સિ અને પશ્ચિમે કચ્છનું રણ છે. એની લંબાઈ આશરે ૧૦૦ મૈલ છે તથા પહોળાઈ પણ એટલીજ છે. એનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૨,૭૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૯૩૪ ગામ તથા પાંચ લાખ માણસની વસ્તી છે. વસ્તીનો ધણો ખેડે ભાગ હિંદુ છે. એમાં ૧૭ નિશાળો છે તેમાં ૯૫૪ નિશાળીઆ ભણે છે. એની ઉત્તર તરફના ભાગ તથા શિરોઈ પાસેના ઈશાન કોણના ભાગ સિવાય બાકીનો દેશ સપાટ છે. એમાં બનાસ અને સરસ્વતી એ બે નદી શિરોઈના ડુંગરમાંથી નીકળીને કચ્છના રણમાં વહે છે. એની નિકાસ—બાજી, જુવાર, ઘઉં, મગ, મઠ અને ખીજું ધાન્ય. પાલણપુર એજન્સિમાં ડાંગર અને શેરડી પાકે છે. વારાઈ અને રાધનપુરમાં ૩ પેદા થાય છે તે ઘોળેરાને રસ્તે મુંબઈ મોકલવામાં આવે છે. આ એજન્સિ પાલણપુરના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના તાબામાં છે, તેનો જથ્થા મુકામ પાલણપુરમાં છે, પણ વરસમાં એક વાર તપાસ કરવા તથા મુકદ્દમા ચૂકવવા સારૂ સાહેબ ફરવા નીકળે છે.

એમાં મુખ્ય સંસ્થાન ૧૧ છે, તેમાંના પાલણપુર અને કાંક્રેજ ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે ને બાકીનાં શેર ખંડણી નથી. એ ૧૧ સંસ્થાન નીચે પ્રમાણે:—

(૧) મુસલમાની સંસ્થાન. ગામની સંખ્યા. મુખ્ય શહેર.

પાલણપુર.	૩૯૮	પાલણપુર અને ઢીસા.
રાધનપુર.	૧૫૦	રાધનપુર.

* આ એજન્સિનું વર્ણન એમાંની નિશાળોને સારૂ છે. બીજી નિશાળોમાં સંસ્થાનોનાં નામ, નદીઓ, સરહદ, કરખા ને જુજ હકીકત શીખવવી.

વારાઈ.	૪૨	વારાઈ.
તેરવાડા.	૨૪	તેરવાડા.

પહેલાં બે સંસ્થાન મોટાં છે તેનું જૂદું વર્ણન હવે આવશે. વારાઈ સંસ્થાનમાં ૨૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે ને તે જાટ રાજાને તાબે છે. તેરવાડા સંસ્થાનમાં ૭,૩૦૦ માણસની વસ્તી છે; તે ખલૂચ ઠાકોરને તાબે છે.

(૨) રજપૂત સંસ્થાન.	ગામની સંખ્યા.	મુખ્ય શહેર.
થરાદ અને મોરવાડા.	૧૨૩	થરાદ.
વાવ.	૩૫	વાવ.
સુઝગામ.	૧૫	સુઝગામ.
દેવદર.	૪૬	દેવદર.

ચારચટ તથા સાંતલપુર.

થરાદ સંસ્થાન ઠાકોરને તાબે છે. તેમાં ૫૧,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. વાવ સંસ્થાનના ઠાકોરના તાબામાં ૨૩,૦૦૦ માણસ છે. છેલ્લાં ત્રણ સંસ્થાન પણ ઠાકોરોનાં છે. સુઝગામમાં ૧૦,૧૦૦, દેવદરમાં ૧૮,૭૦૦, અને ચારચટ તથા સાંતલપુરમાં ૧૮,૧૦૦ માણસની વસ્તી છે. સાંતલપુરના ઠાકોર જાડેજા રજપૂત છે તે કુચમાંના અડૈસાણમાં રહેછે.

(૩) કોળી સંસ્થાન.

મામર.	૧૭	મામર.
કાંક્રેજ.	૬૨	કાંક્રેજ.

ભાભરમાં ૫૬,૦૦ અને કાંક્રેજમાં ૩૭,૭૦૦ માણસની વસ્તી છે. કાંક્રેજ સંસ્થાન ગાયકવાડને આશરે ૩. ૫,૦૦૦ દર-વર્ષે ખંડણી આપેછે.

એ સિવાય એમાં ખીજાં નાનાં નાનાં સંસ્થાનો છે. તેમાં બે હજાર માણસ વસેછે.

(૧) પાલણપુર સંસ્થાન.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડ તા-
બાના પાટણ અને એરાણ તાલુકા, પૂર્વે શિરોઈ અને દાંતાનાં
સંસ્થાન અને પશ્ચિમે થરાદ અને દેવદર છે. એ સંસ્થાન ૬૦
મૈલ લાંબું અને ૪૫ મૈલ પહોળું છે. એમાં આશરે ૪૦૦ ગામ
છે તેમાં ૨,૧૬,૦૦૦ માણસ વસે છે. એ સંસ્થાન દરવર્ષે ગાયકવા-
ડને રૂ. ૫૦,૦૦૦) ખંડણી આપે છે. મુખ્ય તાલુકા ધાનદોર, ઢીસા,
ધાનેરા, પાયાવાડા, અને દાંતીવાડા છે.

મુખ્ય નદીઓ.—વનામ, સગસ્વતી, અને નામગાલી.

મુખ્ય કસ્બો.—પાલણપુર. ત્યાંના રાજ્યકર્તા દીવાન કહે-
વાય છે. તે ધર્મે મુસલમાન અને જાતે પઠાણ છે. પાલણપુરને
ફતો કોટ છે તેને સાત દરવાજા છે. એમાં આશરે ૧૮,૦૦૦
માણસની વસ્તી છે. પોલિટિકલ મુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબનું એ
સદર સ્ટેશન છે. એની પાસે ડીસા છે ત્યાં ઇંગ્રેજ સરકારના
લફ્ફરની છાવણી છે. પાલણપુર અને ડીસા એ બે રેલવે
સ્ટેશન છે.

મુખ્ય નિકાસ.—ઘઉં, ડાંગર, ખાજરી, ખીચું ધાન્ય. શેર-
ડી, થોડું રૂ, અગ્રીણ અને ઇમારતી લાકડું.

(૨) રાધનપુર સંસ્થાન.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને તેરવાડા, દક્ષિણે માંડળ અને
જિંકુવાડા, પૂર્વે ગાયકવાડનું પાટણ પરગણું, અને પશ્ચિમે વારા-
ઈ સંસ્થાન છે. એ ૩૫ મૈલ લાંબું અને ૩૫ મૈલ પહોળું છે. એ-
માં ૧૫૦ ગામ છે તેમાં ૯૧,૫૦૦ માણસ વસે છે. એમાં બનાસ
નદી ખારી જમીન પર થઈને વહે છે તેથી એનું પાણી બીવા જોગ
નથી. એ કારણે મારે ઘણી જગ્યાએ તળાવો ખોદેલાં છે. વાઘેલ
નામે તળાવ ઘણું સુંદર છે તે વાઘેલા રજપૂતોએ બંધાવ્યું હતું.
એનો મુખ્ય કસ્બો રાધનપુર. ત્યાંના નવાબ બાબી ઓલાદના છે.

એને ફરતા કોટને આઠ દરવાજા છે. એમાં ૧૪,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાનમાં સમી અને મુંજપુર નામે એ મોટા કસ્બા છે. એ સંસ્થાનની મુખ્ય નિકાસ ધાતુ, ચાણ, અને રૂ છે. વેપારને ઉત્તેજન આપવા માટે દરબારે ૩ લોઢવાના કારખાનાને મદદ કરી છે, અને ગૂજરાતમાંથી રેશમ વણનારાઓને તેડાવી રાખ્યા છે.

(૩) મહીકાંઠા એજન્સિ*.

એ એજન્સિ ગૂજરાતની ઈશાન કાણમાં છે. એની ઉત્તરે આબુ પર્વતને લગતા ડુંગરો, પૂર્વે મેવાડનો પહાડી મુલક, દક્ષિણે ગાયકવાડનો દેહેગામ તાલુકો, અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લા તથા રેવાકાંઠા, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડના મુલક તથા પાલણપુર એજન્સિ છે. એ ૯૦ મૈલ લાંબો તથા ૬૦ મૈલ પહોળો છે. એનું સેત્ર કુળ ૪,૦૦૦ ચોરસમૈલ છે. એમાં ૧,૬૪૫ ગામ તથા ૪,૪૭,૦૫૬ માણસની વસ્તી છે; એમાંના ૧,૬૭,૯૭૨ કોળી છે. એ ગામોમાં ૪૫ નિશાળ છે, ને તેમાં ૨,૧૭૦ નિશાળીઆ ભણે છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ડુંગરો અને જંગલો છે, પરંતુ ખાકીનો પ્રદેશ સપાટ છે.

મુખ્ય નદીઓ.—૧. સાવરમતી મેવાડમાં ઉત્પન્ન થઈ દક્ષિણ તરફ સાદરા અને અમદાવાદ થઈ ખંભાતના અખાતને મળે છે. ૨. વાત્રકડુંગરપુરપાસે ઉત્પન્ન થઈ મેઘજ, ભાલપુર, ભાંડવા અને ખેડાપાસે થઈ સાવરમતીને મળે છે. ૩. હાથમતી અને ૪. સ્વારી સાવરમતીને મળે છે, અને ૫. મેશ્વો તથા ૬. માજુમ વાત્રકને મળે છે. એતરોમાં પાણી પૂરું પાડવા માટે અહમદનગરથી હાથમતીની નહેર ખોદેલી છે તે વાલીરૂળા પાસે ખારીને મળે છે. એની

* આ એજન્સિનું વિસ્તારકું વર્ણન એ એજન્સિની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર સીમા, પરગણાંનાં ને સંસ્થાનનાં નામ, કસ્બા, નદીઓ, અને થોડી હકીકત શીખવવી.

મુખ્ય નિકાસ પાજરી, જીવાર, ખીજું ધાન્ય, તમાકુ, થોડુંક અપીણ અને રૂ છે. કૂવા વગેરેના પાણી વડે ખેતરમાં ઘઉં, મકાઈ, અને શેરડી પકવેછે. એ પોલિટિકલ એજન્ટના ઉપરી-પણા નીચે છે. તે સાદગમાં રહેછે. કાઈ કાઈ વાર ઈડર અને ખીજે રથળે તે જાયછે. એમાં પુસ્તકશાળા, ગૂજરાતી, ઉર્દુ અને તાલુકદારી નિશાળો છે. એ એજન્ટના પદ ભાગ કરેલા છે તે પર ૪૮ ઠાકોરોનો અમલ છે. એ ઠાકોરોમાં ૧૮ રજપૂત અને ૩૦ કોળી છે. ધણાખરા ઠાકોરો ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે. કટલાક ઈડર સંસ્થાનને અથવા ઇંગ્લેન્ડ સરકારને ખંડણી આપેછે. માત્ર ચાર રાજ્ય ખંડણી ભરતાં નથી. નવેખર માસમાં સામ-જાણનો અને ફેબ્રુઆરિમાં ખેડખેલોનો એવા એ મોટા મેળ. ભગયછે. એના પદ ભાગ છ પરગણાંમાં આવેલાછે.

૧. નાનીમારવાઢ. એમાં ઈડરના મહારાજના, તેના ભાયા-તના, દાંતા, માલપુર અને ખીજ રાજાઓના મૂલક છે.

૨. રેવર. એ રેવર રજપૂતોનું છે. એમાં મોહનપુર, રણા-સળ, વગેરે ખીજ તાલુકા છે.

૩. સાવરકાંઠો. એમાં માણસા, પેયાપુર, વરસોડા, અને ઈલોલ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૪. વાત્રક કાંઠો. આમલીઆરા, ઘોડાસર, સાંખા, પુના-દરા, અને ખડાળ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૫. કાવીસી. વાસણા, મહીસા, દંભોડા, અને ખીજ મહે-વાશી ગામડાં એમાં છે.

૬. કટોસળ. જોટાણા, સાંથલ, કટોસણ, મયુના, વગેરે શહેરો છે.

આ પરગણાંમાં નીચે લખેલાં મુખ્ય સંસ્થાન છે:—

(૧) રૂંઢર સંસ્થાન. મહીકાંઠા એજન્ટનાં એ માટામાં

મોટું સંસ્થાન છે. તેમાં ૨,૧૭,૩૮૨ માણસની વસ્તી છે. એને અહમદનગર તાલુકો ગેડેલો છે. એ પહેલાં ઇડરના મહારાજને તામે હતું, પરંતુ કેટલાક કાળસૂઝી જોધપુરના મગહૂમ મહારાજ તખ્તસિંગના તાબામાં હતું. ઇ.સ. ૧,૮૪૮ માં એ સંસ્થાન ઇડરના મહારાજને આપવાની ઈંગ્લેન્ડ સરકારે જોધપુરના મહારાજને જરૂર પાડી. ઈંડર એ રાજધાની છે, અને ત્યાંના રાજા જોધપુરના મહારાજના કુટુંબી છે. અહમનગર, વઢાલી, વાયઢ, ચોયલા, અને ગાઘટ, એ મોટાં ગામ છે. એની ઊપજમાં સર્વ જાતનું ધાન્ય, તલ, શેરડી, અપ્રીણ અને સાણુ છે. અહમનગરપાસે ખાણોમાંથી પથરા નીકળેછે તે ધર ખાંધવાના કામમાં આવેછે.

(૨) દાંતા અને માલપુર સંસ્થાનો પણ રજપૂત ઠાકોરોનાં છે. દરેક સંસ્થાનમાં ૧૦,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે. એમાં ખાજરી, ધઠું વગેરે ધાન્ય પાકેછે. માલપુરમાં ડાંગેર પાકેછે અને દાંતામાં શેરડી પાકેછે. દાંતામાં ખાણમાંથી આરસના પથરા નીકળેછે. દાંતાની પાસે આરાસૂરનો પહાડ છે તે ઉપર અખાબવાનીની જાત્રા કરવા હિંદુ લોક જાયછે.

(૩) મોહનપુર સંસ્થાન પણ રજપૂત ઠાકોરોનું છે. એમાં ૧૪,૦૧૧ માણસની વસ્તી છે, તથા ખાજરી, મઠ, જુવાર, ધઠું, તલ અને કાદ્રા પાકેછે. અરપોદ્રામાં અખરખની ખાણ છે.

(૪) માલુસણા-સતલાસણા સંસ્થાન પરમાર કોળી ઠાકોરનું છે. એમાં ૮,૫૦૦ માણસની વસ્તી છે તથા ખાજરી, મઠ, જુવાર, ધજા અને શેરડી પાકેછે.

(૫) માણસા સંસ્થાન રજપૂત ઠાકોરનું છે તેમાં ૧૧,૮૯૩ માણસની વસ્તી છે તથા ખાજરી, મઠ, તલ, જુવાર, ધઠું ને કાદ્રા પાકેછે.

(૬) ઘોઢાસર અને આમલીઆરા સંસ્થાનો કોળી ઠાકો-

રોનાં છે. ઘોડાસરમાં ૮,૨૭૩ અને આમલીઆગમાં ૧૦,૬૬૧ માણસની વસ્તી છે. એ બંને સંસ્થાનોમાં પાનજરી, ધઉં, ડાંગેર અને ખીશું ધાન્ય પાકે છે.

(૪) રેવાકાંઠા એજન્સિ.*

આ એજન્સિ ગૂજરાતની પૂર્વે છે. એની વાયવ્ય, ઉત્તર અને ઈશાન કોણમાં મહીકાંઠા અને રજપૂતાના માંહેલાં સંસ્થાનો, પૂર્વે મધ્ય હિંદુસ્તાન માંહેલાં સંસ્થાન અને આનંદેશ-દક્ષિણે ગાયકવાડનો મૂલક અને સૂરત જિલ્લો, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મૂલક, ભરૂચ અને ખેડા જિલ્લા તથા પંચમહાલનો થોડોક ભાગ છે. એની લંબાઈ આશરે ૧૪૦ મૈલ અને પહોળાઈ ૬૦ મૈલ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪.૮૭૯ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૪,૮૭,૬૪૭ માણસની છે. એમાં ૬૩ નિશાળો છે તેમાં ૨,૭૩૪ નિશાળીઆ ભણે છે. આ એજન્સિની જમીન ધણે, ખરે ઠેકાણે ટેકગવાળી, કાંઈ ઠેકાણે સપાટ અને કાંઈ ઠેકાણે પહાડી અને જંગલવાળી છે.

મુખ્ય પર્વત.—રાજપીપ્પલા.

મુખ્ય નદીઓ.—૧. મહી રજપૂતાના અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના ડુંગરોમાંથી નીકળીને લુણાવાડા અને પંચમહાલની પશ્ચિમે થઈ ખંભાતના અખાતને મળે છે. ૨. નર્મદા. સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને રાજપીપ્પલા સંસ્થાન તથા ભરૂચની પશ્ચિમે થઈ ખંભાતના અખાતને મળે છે. એ એ નદી સિવાય પુનમ, ગોમા, ઢાઢર, વિશ્વામિત્રી, હેરણ, કરજણ, અને ઓર એ નાની નદીઓ છે.

* આ એજન્સિનું લાંબું ઇલાકા એમાંની નિશાળોને માટે છે. ખીજ નિશાળોમાં એની સીમા, સંસ્થાન, નદીઓ, કસ્બા તથા થોડી હકીકત કહેવી.

એ એજન્સિ પોલિટિકલ એજન્ટના ઉપરીપણાનીયે છે. તે વડોદરા કાંપમાં રહે છે. કારા દિવસમાં તે ફરવા જાય છે. મહી-કાંઠાની પેઠે એમાં પણ કટલાક તાબુકદારો છે. એમાં છ મોટાં સંસ્થાન છે તેમાંનાં પાંચ રજપૂત ઠાકોરાનાં છે અને છઠું મુસલ-માનનું છે. વળી એમાં કઢાણા, સંજેલી, માદરવા અને ડમીટા એ નાનાં સંસ્થાનો છે. એમાંનાં સંસ્થાનોના બે સમૂહ કર્યા છે. એકનું નામ સંલેગ મેવાસ છે, તેમાં ૨૮ સંસ્થાનો છે અને બી-જાનું નામ પાંડુ મેવાસ છે.

આ એજન્સિ માંહેલાં સર્વ સંસ્થાનો ગાયકવાડને કે ઈંગ્લેન્ડ સરકારને ખંડણી આપે છે.

છ મોટાં સંસ્થાન નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) રાજપીપલા.—રેવાકાંઠા એજન્સિમાં એ મોટામાં મોટું સંસ્થાન છે. એમાં ૧,૫૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એ ૯૦ મૈલ લાંબું અને ૬૦ મૈલ પહોળું છે. એની ઉત્તરે નર્મદા અને દક્ષિણે તાપી વહે છે. એમાં મુખ્યત્વે રજપૂત, બીલ, અને કણુ-બી લોક વસે છે. એનું મુખ્ય શહેર નાંદોદ છે, તેમાં રાજા રહે છે. એ સંસ્થાનમાં ડુંગરા અને જંગલો ઘણાં છે. ઈમારતી લાકડાં પુષ્કળ થાય છે, ને તેનો વેપાર ઠીક ચાલે છે. ૩ તથા જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય પણ પાકે છે. કાંઈ કાંઈ ડોકાણે અકીક જડે છે.

(૨) છોટાડદેપુર.—એમાં ૧,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એના રજપૂત ઠાકોરને મહારાવળ કહે છે. એમાં ઈમારતી લા-કડું અને જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય થાય છે.

(૩) બારીઆ.—એનું ક્ષેત્રફળ ૮૧૫ ચોરસ મૈલ તથા વ-સ્તી ૬૦,૦૦૦ માણસની છે. એના રજપૂત રાજાને પણ મહા-રાવળ કહે છે. તેમાં દરદીઓને સાડ દવાખાનું સ્થાપ્યું છે.

(૪) લુણાવાઢા.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩૯૮ ચોરસ મૈલ અને

વરતી ૪૦,૦૦૦ માણસની છે. રજપૂત મહારાણા હુણાવાડામાં રહેછે. એ કરખામાં ગામસુધરાઈ ખાતું છે.

(૫) સુંઘ.—એનું ક્ષેત્રફળ ૪૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એના રાજા પણ રજપૂત મહારાણા કહેવાયછે. આ સંસ્થાનમાં, ખાસીઆ અને હુણાવાડામાં જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય અને ઇમારતી લાકડું થાયછે.

(૬) વાઢાસીનોર.—એમાં ૩૦,૦૦૦ માણસની વરતી છે. એમાં ધાન્ય અને ૩ પાકેછે. એના ઉપર અમલ કરનારને નવાખ કહેછે.

૫. ગાયકવાડ સંસ્થાન.

એના તાખાનાં ગામો ઘણાં વીખરાતાં અને ખીજાં રાજ્યો જોડે સેળભેળ થઈ ગયાંછે. એનો મુખ્ય ભાગ એક ખાણુએ ભર્ય અને ખીજા ખાણુએ ખેડા જિલ્લા, પંચમહાલ અને રેવાકાંઠા એજનિસની વચ્ચે છે. એ ભાગનું મુખ્ય શહેર વઢોદરા છે, ને તેમાં મહારાજા ગાયકવાડ રહેછે. ખીજો ભાગ સૂરત જિલ્લા જોડે સેળભેળ થઈ ગયોછે. તેમાં નવસારી, વલ્લાવી, બલેશ્વર, ગણદેવી, તેલારી વગેરે પરગણાં છે. ત્રીજો ભાગ કાઠીઆવાડમાં છે તેમાં અમરેલી મહાલ અને ઓલામંડલ છે. ચોથો ભાગ પાલણુપુર અને મહીકાંઠા એજનિસ તથા અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લાની વચ્ચે છે. એ ભાગમાં મુખ્ય શહેર પાટણ, સિદ્ધપુર, મેસાણા, કઢી વગેરે છે. કાઠીઆવાડ, પાલણુપુર, મહીકાંઠા, અને રેવાકાંઠા એજનિસના તાલુકદારો પાસે ગાયકવાડની લહેણી ખંડણી ઇંગ્રેજ વસૂલ કરી ગાયકવાડને પહોંચાડેછે. વળી ખાનદેશમાં વજપુરતરાફ ગાયકવાડી છે. ગાયકવાડના રાજા ઉપર નજર રાખવા સારૂ વડોદરા શહેરમાં ઇંગ્રેજની તરફથી ગવર્નર જનરલનો એજન્ટ તથા ફોજ રહેછે. એમાં આશરે ૨૬,૦૦,૦૦૦ માણસ-

ની વસતી છે. વડોદરામાં ગાયકવાડે એક હાઈસ્કૂલ તથા ગામો-
માં થોડી ગૂજરાતી નિશાળો સ્થાપી છે. મુંબઈ ઇલાકાનાં દેશી
રાજ્યોમાં સર્વેથી મોટું એ રાજ્ય છે.

૬. સ્થાત સંસ્થાન.

એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ખેડા જિલ્લો, અમિકાણમાં ગાયક-
વાડનો મૂલક, દક્ષિણે મહી નદી અને ખંભાતનો અખાત
અને પશ્ચિમે સાપરમતી નદી અને અમદાવાદ જિલ્લો છે. એની
વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૬ કોસ અને વધારેમાં વધારે પહોળાઈ
૧૨ કોસ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૫૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૬૮
ગામં તથા ૮૩,૪૯૪ માણસની વસતી છે. એ તદન સપાટ, અને
નદી વિનાનું છે. ગહાદારી ફંડમાંથી નવાખસાહેબ એ નિશાળોનું
ખર્ચ ચલાવે છે. એ સંસ્થાનનો હાકેમ નવાખ કહેવાય છે. તે
મુગલ છે, ને ઇંગ્રેજને પોતાની જમાબંદીમાંથી ખંડણી, તથા બંદ-
રે જકાત લેવાય છે તેમાંથી ભાગ આપે છે. એ સંસ્થાન ખેડાના
કલેક્ટરના ઉપરીપણા નીચે છે, ને એની ખંડણી બોરસદનો
મામલતદાર વસૂલ કરે છે. એની રાજધાની સ્થાત મહીનદીને
કાંઠે તેના મુખ આગળ છે. એમાં ૩૩,૭૦૯ માણસની વસતી છે
તેમાંના ૨૦,૦૦૦ મુસલમાન છે. એમાં પાજરી, જુવાર, ઘઉં
અને ખીજું ધાન્ય, મીઠું, રૂ, ગળી, અરીણ વગેરે પાકે છે. સૂત-
રાઉ કાપડ અને શેતરંજ ખંખાતમાં બને છે. કપડવણજ વગેરે
ઠેકાણેથી અફ્રીક લાવીને સાફ કરી તેનાં જૂદાં જૂદાં રૂપ બ-
નાવે છે. એ પથરા ઘણા વખણાય છે. વરસો વરસ ખંખાતના
અખાતમાં મુસાફરી કરવાને વધારે વધારે અડચણ પડતી બ-
ય છે, તેથી કરીને દેશનો વેપાર પડી ભાગતો જાય છે.

૭. પંચમહાલ એજન્સિ.

પંચમહાલમાં ગવર્નરનો એજન્ટ રહે છે તેના તાબામાં નારુકો-

ટની નાની જમીનદારી છે. એ સંસ્થાન પંચમહાલની અમિકા-
ણમાં છે અને તેની આસપાસ રેવાકાંઠાના છોટા ઉદ્દેપુરની જ-
મીન આવેલી છે. એનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧૪૩ ચોરસ મૈલ તથા
વસ્તી ૬,૮૩૭ માણસની છે. એની હવા સારી નથી. ત્યાં કાળી
અને નાયકા લોકો વસેછે. નાયકા લોક જંગલી અને બીલને
મળતા છે. એના ઉપર એક કાળીનો અમલ છે. એમાં
અનાજ પાકેછે, પરંતુ વેપારની મુખ્ય જાણસ ઇમારતી લાકડું
છે. એ સંસ્થાન ઇંગ્લેન્ડ અને ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે.

૮. સૂરત એજન્સિ.

આ એજન્સિ ને સૂરત જિલ્લો એક નથી. એમાં સચીળ,
વાંસદા અને ધરમપુર એ ત્રણ સંસ્થાન છે. તેઓ સૂરતના
કલેક્ટરના ઉપરીપણા નીચે છે. એ સંસ્થાનોના સંબંધમાં તેને
ગવર્નરનો એજન્ટ કહેછે.

સચીળ.

એમાં ૧૭ ગામ છે તેઓ ધણું કરીને સૂરત જિલ્લાના ચો-
રાશી તાલુકામાં વીખરાયલાંછે. એમાં ૧૯,૧૫૧ માણસની વસ્તી
છે. એ સંસ્થાનમાં જુવાર, પાજરી, ડાંગર, શેરડી ને રતાણ
પાકેછે, તથા ખાદી વગેરે કાપડ બનેછે.

મુખ્ય ગામ સચીળ છે, પરંતુ નવાબનો મહેલ લાચપુરમાં
છે. નવાબના પાપદાદા જાંજિરામાં રહેતા અને મરાઠાના ઇતિ-
હાસમાં તેમનાં કૃત્યને માટે પ્રખ્યાત છે. પ્રથમ ખાલુખીઆં તે
જગ્યા છોડીને ઇંગ્લેન્ડે આપેલા આ પરગણામાં આવી રહ્યો.

વાંસદા.

એની ઉત્તરે ગાયકવાડી અનાવળ અને અંતાપુર પરગણાં,
પૂર્વે ખાનદેશ, દક્ષિણે ધરમપુર, અને પશ્ચિમે સૂરત જિલ્લો છે.

એની વસ્તી ૩૨,૩૨૯ માણસની છે. એ રજપૂત રાજનું છે. એમાં 'ડુંગરા તથા જંગલ છે. એમાં મુખ્ય નદીઓ કાવેરી અને અંબિકા છે. એની રાજધાની વાંસદામાં ૭૦૦ માણસની વસ્તી છે. બીનાર અને કાંબલા મોટાં ગામ છે. વાંસદાના રાજાએ એક નિશાળ સ્થાપી છે ને તેને કેળવણી ખાતાને સોંપી છે. મુખ્ય નિકાસમાં ડાંગર, નાગલી, દાળ, તલ, કોદ્રા, જીવાર, શેરડી, મહુડાં અને ખજૂર પાકે છે. ઈમારતી લાકડું અને સીસમ થાય છે.

ધરમપુર અથવા રામનગર.

એની ઉત્તરે વાંસદા, પૂર્વે ખાનદેશ, દક્ષિણે થાણા જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સૂરત જિલ્લો છે. ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૨૪ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૧૫ મૈલ છે. એમાં ૬૮,૧૩૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં ડુંગરા અને જંગલ ઘણાં છે.

નદીઓ.—સરેરા, ઓરંગા, પાર, કોલક અને દમણગંગા.

મુખ્ય ગામ.—ધરમપુર એમાં રાજા રહે છે. એની વસ્તી ૧,૫૦૦ માણસની છે. રોમલુ, આછાવણી અને ગોડયળ મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ.—કઢોળ, શેરડી, ડાંગર, નાગલી અને ખીજું ધાન્ય. ઈમારતી લાકડાંનો તથા સીસમનો વેપાર ઠીક ચાલે છે. લોકો સાદડી, નળિયાં, ઇંટ, માટીનાં વાંસણ, ચૂનો અને ખાટલાની પાટી બનાવે છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

દક્ષિણ (દખણ)

દક્ષિણ દેશના મેદાનમાં મોટી નદીઓ છે, ને તે નદીઓના કાંઠાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે; પરંતુ હવા ભેજવગરની છે અને વરસાદ નિયમસર આવતો નથી, તેથી સારાં વરસોમાં પણ ઓ-

માસા સિવાય બાકીના વખતમાં ભૂમિ ખેતીવગર ઊજડ રહેછે, અને વનરૂપિ ઊગતી નથી.

૧. જ્ઞાનદેશ જિલ્લો.—આખા ઇલાકામાં એ મોટામાં મોટો જિલ્લો છે. એમાં મુખ્ય નદી તાપી છે, અને ધુલ્હિઆ, માલેગામ, અને નન્દુરવાર એ નગરો છે. ધુળિઆમાં મોટી કચેરીઓ છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૧૦,૧૬૨ ચોરસ મૈલ અને ૧૦,૨૮,૬૪૨ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે નર્મદા નદી અને સાતપૂડા પર્વત, પૂર્વે મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ, દક્ષિણે સાત-માળા અથવા અજંટા પર્વતો નિઝામના મૂલકથી અને જુદો પાડેછે, નૈરત્ય કોણમાં નાશિક જિલ્લો અને પશ્ચિમે (એજન્ટિસના મૂલકસહિત) સૂરત ઇલાકો, ગાયકવાડનો મૂલક અને રેવાકાંઠા એજન્ટિસ છે. તાપીનદી પૂર્વ દિશાએ ખાનદેશમાં ઘઈ નૈરત્ય કોણ તરફ વહેછે. ગિરણાનદી સહ્યાદ્રિ પર્વતમાંથી નીકળીને વાયવ્યકોણમાં વહી તાપીને મળેછે. એ બે નદીના કાંઠાની ભૂમિ ધણુંકરીને રસાળ અને ખેડાણ છે, કેટલાક નીચા ડુંગરાસિવાય એ જિલ્લાનો મધ્ય અને પૂર્વ ભાગ સપાટ છે, અને થોડક ભૂમિ રસાળ છે, તોપણ તે ધણું કરીને વેરાન અને ઊજડ છે. ઉત્તરે અને પૂર્વે એ મૂલક ઘણા ખડખડો અને વિકટ છે, ઝાડો ઘણાં છે, અને તેમાં ભીલ લોકો રહેછે. મુખ્ય નિકાસ-અનાજ, કઠોળ અને રૂ; થોડી શેરડી અને તમાકુ પણ થાયછે. એ જિલ્લાના ૧૬ તાલુકા કર્યાં છે અને ૨૨ કરુબા છે. દરેક શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મુંબઈની રેલવે એ જિલ્લામાં ઘઈ અલાહાબાદ અને કલકત્તાસૂધી જાયછે અને બીજી સડક ભોસાવળમાં છે તે મધ્ય પ્રાંતમાં નાગપૂર સૂધી જાયછે.

૨. જ્ઞાનદેશ એજન્ટિસ—ખાનદેશના કલેક્ટરના તાબાહેલ પશ્ચિમ ભાગમાં એ એજન્ટિસનાં સંસ્થાનો છે. (૧) ઢાંગનો મૂલક, (૨) સુઝગણનો મૂલક અને (૩) મહેવાસી પરગણાં.

(૧) ઢાંગનો મૂલક સહ્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૦૦ ચોરસ મૈલ તથા ૧૯,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. સાત ભીલ સરદારનો એપર અમલ છે. એમાં પર્વતો અને બીણા છે તેમાં ઘણુંખરે ઠંકાણું ઘાડા જંગલો છે. મુખ્ય પેદાશમાં ઇમારતી લાકડું છે તેમાં વિશેષ કરીને સાગ અને જુદી જુદી જાતનું ઘાન્ય છે. હિંદુસ્તાની, મરાઠી અને ગુજરાતી, એ ત્રણ ભાષા સેજભેજ બોલાયછે. બીજા ભાગ કરતાં ગુજરાતજોડે આવજાનો તથા વેપારનો વહેવાર વધારે છે તેથી ગુજરાતીનું પ્રબળ વિશેષ છે.

(૨) સુઝગણનો મૂલક ઢાંગના મૂલકની દક્ષિણે, પેઠ સંસ્થાનની ઉત્તરે, અને સહ્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૬૦ ચોરસ મૈલ તથા ૮,૦૨૩

માણસની વસ્તી છે. એ મૂલક દાંગના મૂલકના જેવો છે; માત્ર ફેર એટલોજ કે જંગલમાંથી ઘણાં ઝાડ કાપી નાંખ્યાં છે. એ મૂલકપર એક હિંદુ રાજા (દેશમુખ) નો અમલ છે.

(૩) મહેવાસી પરગણાં—એપર ૬ નાયકોનો અમલ છે. એમાં ૬,૭૮૦ માણસની વસ્તી છે. એ ખાનદેશ જિલ્લાની વાયવ્ય કોણમાં નર્મદા અને તાપી નદીઓની વચ્ચે છે. મુખ્ય નિકાસ—મહુડાં (એનો દારૂ બને છે), મધ, લાખ અને ઇમારતી લાકડાંની છે. એ પરગણાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે, તોપણ દાંગના મૂલકમાં ઇમારતી લાકડું જેવું મોટું અને સાઈં પાય છે તેવું એમાં થતું નથી. એમાં મુખ્યત્વે કરીને ભીલ લોક વસે છે.

૩. નાશક જિલ્લો—એમાં મુખ્ય નદી ગોદાવરી અને મુખ્ય શહેર નાશક છે.

એની ઉત્તરે ખાનદેશ જિલ્લો, દક્ષિણે અહમદનગર, પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે થાણા જિલ્લો, પેઠ સંસ્થાન અને ખાનદેશ એજન્સિ છે. પેઠ સુધાં એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૮,૧૧૬ ચોરસ મૈલ અને ૭,૩૪,૩૮૬ માણસની વસ્તી છે. પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વતની પાસે એ મૂલક પહાડી છે, અને પૂર્વે તરફ જતાં વધારે સપાટ અને ખુલ્લો છે. ઘણું કરીને ભૂમિ રસાળ છે, પરંતુ ઝાડ ઘણાં થોડાં છે. ઘણું કરીને ભૂમિનો ઢાળ પૂર્વ તરફ છે; પરંતુ ચંદ્ર પર્વત વડે એ મૂલકના બે ભાગ પાય છે. ઉત્તર ભાગમાં તાપીને મળનારી ગિરણા અને દક્ષિણ ભાગમાં ગોદાવરી નદી ગ્રંથક આગળ ઉત્પન્ન થઈને હિંદુસ્તાનમાં થઈ બંગાળના ઉપસાગરને મળે છે. મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, જુવાર, બાજરી, નાગલી, અળશી, શેરડી, તમાકુ, રૂ, સાણ અને જૂદી જૂદી જાતનું કઠોળ. નાશક અને ઇચાલા કરુણાઓમાં ખેતી ઓપરાંત મુખ્ય ઉદ્યમ પીતળનાં વાસણ બનાવવાનો અને રેશમ વણવાનો છે. હર બાર વર્ષે સિંહરાશિમાં બૃહસ્પતિ આવે છે ત્યારે ગોદાવરીની મોટી જાત્રા નાશક ગ્રંથકમાં ભરાય છે. ગ્રંથકમાં ગોદાવરીનું મૂળ છે. એ જિલ્લાના ૧૦ તાલુકા અને બે પેટાંમહાલ કર્યા છે તેમાં ૬ નગર છે. દરેક નગરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસે છે. મુંબઈથી કલકત્તા સુધી રેલવે જાય છે તે થાણામાં કસ્ટર, અને ઇગતપુરી વચ્ચે થળ ધાટને રસ્તે એ જિલ્લામાં થઈને જાય છે.

૪. પેઠ સંસ્થાન.—એ નાશકના કલેક્ટરના તાબાહેઠળ છે. નાશક જિલ્લાની પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વતના પશ્ચિમ ઢાળમાં એ સંસ્થાન છે.

એનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૮૫૦ ચોરસ મૈલ અને ૪૭,૦૩૩ માણસની વસ્તી છે. એમાં ઇમારતી લાકડું અને જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય પાકે છે. એ મુસલમાન બેગમના તાબામાં છે. પહેલાં એ હિંદુવાણી હતી.

૫. અહમદનગર જિલ્લો—એનું મુખ્ય શહેર અહમદનગર છે.

એની ઉત્તરે નાશિક જિલ્લો, પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, અગ્નિકાલમાં સોલાપુર જિલ્લો, અને નૈઋત્ય કાલમાં ભીમાનદી પ્રણા જિલ્લાથી એને જૂદો પાડેછે; પશ્ચિમે પ્રણા અને થાણા જિલ્લા છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૬,૬૪૭ ચોરસ મૈલ અને ૭,૭૩,૯૩૮ માણસની વસ્તી છે. એ જિલ્લાનો પૂર્વ ભાગ પહાડી છે, અને તેની ભૂમિનો ઢાળ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં છે, તેથી એ ભાગનું પાણી ઉત્તરે ગોદાવરીમાં અને દક્ષિણે ભીમાનદીમાં પડેછે.

કેટલાંક શહેરોમાં ઘણા લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યમ વણવાનો છે. મુખ્ય નિકાસ બાજરી અને તુવરની છે. તે વહેલી પકવેછે, અને પછી ઘઉં, ચણા, જુવાર અને તમાકુ પકવેછે. શેરડી અને શાકભાજી પણ ઊગેછે. લોકોનો મુખ્ય ખોરાક બાજરી અને જુવાર છે. એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા કર્યાં છે, તેમાં આઠ શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે. આગલા મુસલમાની રાજ્યનો પ્રિન્સ અને રાજધાની અહમદનગર હતું. મુંબઈથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદ સુધી રેલવે એ જિલ્લાની દક્ષિણમાં યદને જાયછે.

૬. પુણા જિલ્લો—એનું મુખ્ય શહેર પુણા છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૯૮૩ ચોરસ મૈલ અને ૯,૦૭,૨૩૫ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહમદનગર જિલ્લો, પૂર્વે અહમદનગર અને સોલાપુર જિલ્લા, દક્ષિણે એની અને સતારા જિલ્લા અને ફલટન સંસ્થાનની વચ્ચે નીરા નદી છે, અને પશ્ચિમે એ જિલ્લાની અને કોંકણની વચ્ચે ભોર સંસ્થાન અને સધ્યાદ્રિ પર્વત છે.

એ જિલ્લામાં નદીઓ ઘણી છે. તેઓ ઘાટમાંથી નીકળી પૂર્વમાં વહેછે, અને જુનાર પાસે ઉત્પન્ન થઈ એ જિલ્લાની પૂર્વ બાજુએ ભીમા વહેછે તેને મળેછે. મુંબઈથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદ સુધી રેલવે જાયછે તે ભોરઘાટ ઉપર થઈ એ જિલ્લાની આરપાર જાયછે. એ જિલ્લાના ૮ તાલુકા કર્યાં છે તેમાં ૯ કરબા છે. દરેક કરબામાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મોટામાં મોટું શહેર પ્રણા છે તેમાં પહેલાં પંશવાની રાજ્યગાદી હતી. ચોમાસાના દિવસમાં મુંબઈના ગવર્નર સાહેબ પ્રણામાં રહેછે, કેમકે ત્યાંની હવા એ રૂતુમાં સારી હોયછે. શહેર ખુદાર થડમાં મોટી લશ્કરી છાવણી છે. મુખ્ય નિકાસ—ખરિફ પાકમાં જુવાર, બાજરી, તુવર, તલ, સાણ, મગ, અડદ, કંદમૂળ અને નાચણી કે રાગી; રવિપાકમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા અને જવ.

૭. સતારા જિલ્લો—એનું મુખ્ય નગર સતારા છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૫,૩૭૮ ચોરસ મૈલ તથા ૧૧,૧૬,૦૫૦ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે ભોર અને ફલટન સંસ્થાન છે, તથા નીરાનદી એને ફલટનથી જૂદો પાડેછે; પૂર્વે સોલાપુર જિલ્લો અને જત સંસ્થાન, દક્ષિણે કોલાપુર અને બેલગામ એન્જનિસ અને પશ્ચિમે કોંકણના પ્રાંતો છે. એ જિલ્લો પહાડી છે અને તેનો ઢાળ સધ્યાદ્રિ પર્વતની પૂર્વમાં છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદી કૃષ્ણા છે તે પોતાની શાખા કોયના

સહિત મહાખળેશ્વરમાં ઉત્પત્ત થઈ એ જિલ્લામાં વહેછે. કૃષ્ણાનદીની ખીણ શાખા વારણા દક્ષિણમાં છે. એ જિલ્લાની ઈશાન કોણમાં નોરાનદી ભીમાને મળેછે. મુખ્ય ઉદ્યમ વણવાનો અને ખેતીનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ જુવાર, ખાજરી, ડાંગર, રૂ, ધઉ, તુવર, ચણા, શેરડી, તમાકુ, વનસ્પતિ અને કંદમૂળ છે.

એ જિલ્લાના ૧૩ તાલુકા કર્યા છે તેમાં સતારામુઠાં સાત શહેર છે. પહેલાં સતારામાં શિવાજીના વંશને રાજ કરતા.

૮. સતારા એજન્સિ.—સતારા નીસખત જાગીરદારે પહેલાં સતારાના રાજને આધીન હતા. પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજના તાબેદાર છે. ઇંગ્રેજ સરકારનો એજન્ટ સતારાનો કલેક્ટર છે. એમની જાગીરો નીચે પ્રમાણે:—

	ક્ષેત્રફળ	વસ્તી.
પંતસચીવ, મોરનો જાગીરદાર.	૫૦૦	૧૧૧૬૮૮
નિંબાઢકર, ફલટનનો જાગીરદાર.	૪૦૦	૫૮૫૩૬
પંત પ્રતિનિધિ, ઔદનો જાગીરદાર.	૩૫૦	૫૮૮૮૦
હફલે, જતનો જાગીરદાર.	૭૦૦	૭૦૬૬૫
કુલ એજન્ટ	૧૮૫૦	૩૦૦૮૭૦

સતારા જિલ્લાના વાયબ્ય કોણમાં ભાર સંસ્થાન છે તેને તાબે કોંકણમધ્ય પશ્ચિમ ઘાટમાં એક અલાયદો મૂલક છે. અહિં ડાંગર, નાગલી વગેરે પાકે છે.

ખીજાં સંસ્થાનોમાં ફલટણ એ જિલ્લાની ઉત્તરે અને આંદ અને જત સંસ્થાનો દક્ષિણે અને અગ્રિકોણમાં છે. એમની આસપાસના ઇત્રિજ મૂલકમાં જેવો પાક નીપજેછે તેવો એ ત્રણ સંસ્થાનોમાં થાયછે. જત સંસ્થાનમાં સૂરેખાર અને લોહું જડેછે અને ગાળવાની કુદી બનાવવાની માટી છે. મુંબઈ ઈલાકાના ખીજા ભાગમાં, તેમાં ધણું કરીને સહ્યાદ્રિ પર્વતમાં પણ લોહું જડેછે. સતારાના ચાર જાગીરદારોમાં પંતસચીવ અને પંત પ્રતિનિધિ બ્રાહ્મણ છે અને બાકીના બે મરાઠા છે.

૯. સોલાપુર જિલ્લો.—મુખ્ય શહેર સોલાપુર છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૮૮૯ ચોરસ મૈલ તથા ૬,૬૨,૮૮૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહમદનગર, દક્ષિણે ભીમાનદી અને સતારા એજન્સિ એની અને કલાદગી જિલ્લાની વચ્ચે છે; પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે સતારા અને પુણા જિલ્લા છે. ખારશી તાલુકા સિવાય ખીજા ભાગમાં વરસાદ થોડો પડેછે અને મૂલક ડોન્ડ દેખાયછે. કોંકણ અને દક્ષિણ કે મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી ભાષા બોલાયછે, પરંતુ એ

જિલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં કાનડી વણ બોલાયછે. મુખ્ય નિકાસ-(ખરિફ) ખાજરી, તુવર, ડાંગર અને રૂ; અને (રવિ) જુવાર, ઘઉં, અને ચણા. મોટાં શહેરોમાં ઘણાં લોકો વણવાનો ધંધો કરેછે. એ જિલ્લાના ૬ તાલુકા કર્યાછે તેમાં ૭ કરખા છે. દરેક કરખામાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. ખારશી કરખામાં રૂનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. હૈદરાબાદ બેઠે સોલાપુરનો બહોળો વેપાર છે. ખીલું નગર પંઢરપુર છે. તેમાં હર વરસ જાત્રા ભરાયછે ત્યારે ઘણાં લોકો એકઠા થાયછે. મુંબઈથી હૈદરાબાદ અને મદ્રાસ સુધીની રેલવે આખા સોલાપુર જિલ્લામાં ઘળેને જાયછે.

૧૦. અકલકોટ સંસ્થાન.—એ સંસ્થાન સોલાપુર જિલ્લાની અમ્લિકાણમાં વીસ મૈલને છેટે સોલાપુર જિલ્લા સાથે જોડાયલુંછે.

એની ઉત્તરે, પૂર્વે અને દક્ષિણે નિઝામનું રાજ્ય છે. એની અને કલાદગી જિલ્લાની વચ્ચે ભીમા નદી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૯૮ ચોરસ મૈલ અને ૮૧,૦૬૮ માણસની વસ્તી છે. એ મૂલક ઝાડ વગરનો અને ઊંચો નીચો છે. એમાં નદીઓ ઘણી છે. ઘણું કરીને એ સંસ્થાનમાં વરસાદ ઠીક આવેછે. મુખ્ય નિકાસ-જુવાર, ડાંગર, શેરડી, ચણા, ઘઉં, અજશી અને કડબ. એ સંસ્થાનમાં ઘણા વણકરો રહેછે. પહેલાં એ સંસ્થાનના ઉપરી સતારાના રાજા હતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્લેન્ડ છે. ત્યાંનો રાજા ભાંસલા કુટુંબનો મરાઠો છે. એ રાજા હાલ નાની વયનો હોવાથી સંસ્થાનનો વહીવટ એક ઇંગ્લેન્ડ અધિકારી ચલાવેછે.

પ્રકરણ ૧ મું.

કોંકણ.

કોંકણ પ્રાંત ઘાટ (સહ્યાદ્રિ) અને દરિયા વચ્ચે જમીનનો સાંકડો કંકડો છે. એ જમીનમાં ડાંગર ઊગે એવી ફળદ્રૂપ જમીન તથા નાજિએરીની વાડીઓ છે, પરંતુ આખો પ્રાંત લેઈએ તો ખડખડો અને વિકટ છે. એમાં ખાઈઓ તથા પર્વતોની હાર અને છૂટાં શિખરો ઘણાં છે. એ પ્રાંત ખડખડો હોવાથી તથા ત્યાંની હવા ભેજવાળી હોવાથી ઝાડ ઘણાં ઊગેછે. થોડો સાગ થાયછે તે ઘણો કીમતી છે. ગૂંજરાતની દક્ષિણે સૂરતથી તે પોર્તુગીઝ તાખાના ગોવા પ્રાંતસુધી કોંકણના

વિભાગની હદ ગયેલી છે. એ વિભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

વિભાગ.	મુખ્ય શહેર.
૧. થાળા જિલ્લો.	થાળા.
૨. જવાર સંસ્થાન.	
૩. કોલાબા જિલ્લો.	અલિવાગ.
૪. જંજીરા સંસ્થાન.	જંજીરા.
૫. રત્નાગિરિ જિલ્લો.	રત્નાગિરિ.
૬. સાવંતવાડી સંસ્થાન.	

૧. થાળા જિલ્લો.—એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૦૫૨ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૮,૪૭,૪૨૪ માણસની છે. એના ૧૧ તાલુકા કર્યા છે. એની ઉત્તરે પોર્તુગીઝ તાખાતું દમણ તથા સુરત જિલ્લો, પૂર્વે નાશિક, અહમદનગર, અને પુણા જિલ્લા, દક્ષિણે કોલાબા જિલ્લો, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. પૂર્વે અને ઈશાન કોણમાં એની ભૂમિ ઊંચી છે, તેમાં ઝાડો ઘણાં છે અને થોડી જમીન ખેડાએલી છે. કાંઠા સમીપ જમીન નીચી છે અને જ્યાં સમુદ્રનું પાણી ફરી નથી વળતું ત્યાં રસાળ છે. નદીઓ ઊંડી છે, તથા ચામાસામાં તેમનો વેગ વધારે હોય છે, તોપણ તેઓ ઉપયોગી નથી, કેમકે શિયાળામાં પાણી થોડું હોય છે અને ઊનાળામાં ઘણું ખર્ચ સૂકાઈ જાય છે.

મુખ્ય નિકાસ.—ચોખા અને નાગલી. વળી થોડાક ચણા અને અડદ પાકે છે. કાંઠા ઉપર ખાગાયત પેદાશ પણ થાય છે, જેમકે શેરડી, કેળાં, પાન, આદુ, નાળિયેર, વગેરે. કાંઠા ઉપર ઘણાં ગામડાંમાં લોકો પાછલાં પકડવાનો ધંધો કરે છે. આખા જિલ્લામાં દારૂ માળવાનાં ઘણાં કારખાનાં છે. એ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર થાળા સાહિ બેટમાં છે. એ સિવાય આઠ મોટાં શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસે છે. એમાંના કદયાણ શહેર આગળ હિંદુસ્થાન અને દક્ષિણ ભણી જતી મુંબઈની રેલવે સડકના બે ફાંટા થાય છે. એક ફાંટો થળધાટે ચઢી નાશિક, અલાહાબાદ અને કલકત્તે જાય છે, અને બીજી ભારધાટે ધઈ પુણા, સોલાપુર અને મદ્રાસ જાય છે. બીજું મોટું શહેર વાંદરા છે તેમાં પણ ઉપર પૂલ બાંધેલા છે તેથી મુંબઈ બેટ અને સાહિ બેટ જોડાયેલા છે.

૨. જવાર સંસ્થાન.—એની આસપાસ થાળા જિલ્લો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૩૪ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૩૭,૪૦૬ માણસની છે. એના ત્રણ મહાલ કર્યા છે. એ મૂલક જંગલી અને પહાડી છે, પરંતુ ડાંગર, નાગલી, વારી, કઠાળ, ચણા અને તલ

પાકે છે. વળી જંગલની પણ પેદાશ છે. ત્યાંનો રાજ કોળી છે. તે બાળક હોવાથી થાણાનો કલેક્ટર એની મિલકતનો વહીવટ કરે છે.

૩. કોલાષા જિલ્લો.—એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૪૮૨ ચોરસ મૈલ તથા ૩,૫૦,૪૦૫ માણસની વસ્તી છે. એના પાંચ તાલુકા કર્યા છે. એની ઉત્તરે મુંબઈ બંદર, થાણા જિલ્લો તથા અંબા નદી છે; પૂર્વે પંત સચીવ સંસ્થાન તથા ડુણા અને સતારા જિલ્લા છે; દક્ષિણે રતનાગિરિ જિલ્લો અને જંજીરા સંસ્થાન છે; અને પશ્ચિમે દરિયા છે. એમાં ડુંગરો ઘણા છે. કેટલાક ડુંગરો બહુ જ ઊંચા છે. તેઓ ઘાટને કાઠખૂણ પશ્ચિમ તરફ પસરેલા છે અને બીજાં એકાંત રીખરો છે. ભરતી આવે એવી ખાડીઓ, જેમ કે ઉત્તરે નાગોટણા ખાડી, પશ્ચિમે રોહ અથવા શીલ ખાડી અને દક્ષિણે બાંકોટ ખાડી, ત્રીસ ચાળીસ મૈલ સુધી જિલ્લામાં પસરેલી છે, તેથી ડાંગર તથા સૂકાં માછલાંના વપારનો ધોરી રસ્તો છે. મુખ્ય ઉદ્યોગ ડાંગર પકવવાનો, તેલ કહાડવાનો, નાળિયેરના રેસાનાં દોરડાં વણવાનો, અને મીઠું પકવવાનો છે. કાંઠાપર આવેલાં ગામડાંના માછીઓ જ્યાંબંધ માછલાં ઝાલી પરદેશખાતે ચઢાવે છે. એમાંનો કેટલોક ભાગ મુંબઈ જાય છે, પરંતુ ઘણાંખરો ભાગ જૂદા જૂદા ડુંગરોને માર્ગે દેશાવર જાય છે. શીલમાં લોકો રેશમ વણવાનો ધંધો કરે છે, તે પોર્તુગીઝ લોકે દાખલ કરેલો કહેવાય છે. ચામાસાનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે; વળી ઊંચા પ્રદેશોમાં નાચણી અને વારી નામે અનાજ ઊગે છે. રિયાળાનો પાક એાછી કીમતનો છે. એ પાકમાં મુખ્ય ચણા અને તુવર છે. કાંઠાઉપર નાળિયેરી અને સોપારીનાં ઝાડની વાડીઓ છે. થોડી શેરડી અને શાકભાજી પણ થાય છે. જિલ્લા નાનો છે માટે તીજેરીનો હિસાબ થાણા જિલ્લાના હિસાબમાં લખાય છે. એમાં ચાર શહેર છે તેમાં દરેકમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે.

૪. જંજીરા સંસ્થાન.—એ સંસ્થાન મુંબઈ અને રતનાગિરિની વચ્ચે આવેલું કાંઠા ઉપર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૨૪ ચોરસ મૈલ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે કોલાષા જિલ્લો છે તથા દક્ષિણે બાંકોટ પર્વત રતનાગિરિ જિલ્લાથી એને જૂદો પારે છે. એમાં આશરે ૭૨,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એના ઉપર નવાબ સાહેબનો અમલ છે. તેના તાબામાં કાઠીઆવાડમાં જંજીરાવાદ પણ છે. એ નવાબ હુબસી દેશ કે આબિસિનિઆનો સીધો છે, અને જંજીરાના કિલ્લામાં રહે છે. વળી કોલાષાના કલેક્ટરના તાબા હેઠળ આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ જંજીરામાં રહે છે. મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, નાગલી અને મીઠું. એમાં સાડીઓ પણ વણાય છે.

૫. રતનાગિરિ જિલ્લો.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૭૮૯ ચોરસ મૈલ તથા ૧૦,૧૯,૧૩૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે જંજીરા અને કોલાષા, પૂર્વે સતારા જિલ્લા અને કોલાષુર સંસ્થાન, દક્ષિણે સાવંતવાડી સંસ્થાન અને ગોવા સંસ્થાન અને પશ્ચિમે દરિયા છે. એમાં ડાંગર, ડુબકળ પાકે એવી જમીન નીચાણમાં છે, પરંતુ ઘણી ખરી જમીન વેશન છે. એમાં ડુંગરો, નદીઓ, અને ખારા પાણીના કુંડ ઘણા હોવાથી દેશ વિકટ

છે. ખેતી ઊપરાંત મુખ્ય ઉદ્યમ માછલાં પકડવાનો અને છાંતયા ચૂનો પકડવાનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ ડાંગર, નાગલી કે નાચની, વારી, વહી, નાળિયેર, અને સોપારી. એના આઠ તાલુકા કર્યા છે. વિંગોરલા અને હરણઈ બંદર મુખ્ય એમાં સાત મોટાં શહેર છે.

૬. સાવંતવાડી સંસ્થાન.—એ કોંકણની છેક દક્ષિણ છે. એની ઉત્તરે અને પશ્ચિમે રતનાગિરિ જિલ્લો, પૂર્વે કોલાપુર સંસ્થાન અને બેલગામ જિલ્લો, અને દક્ષિણે ગોવા સંસ્થાન છે. એ સંસ્થાન ભાંસલા કુળના મરાઠા સરદારના તાબામાં છે. અને ઇંગ્લેન્ડ તરફથી સાવંતવાડીમાં પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે. એમાં ડાંગર, નાગલી, વારી અને નાળિયેર થાય છે. વળી હરકાં થાય છે તે લૂગડાં તથા ચામડાં ઉપર રંગ ચઢાવવાના કામમાં આવે છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ અને ઉત્તર કાનડા.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ એ નામ નવું છે. અસલના મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટક દેશના કેટલાક ભાગો મળીને એ દેશ થયો છે. કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણના મૂલકને કર્ણાટક કહેતા; અને મહારાષ્ટ્ર તથા કર્ણાટક દેશની ભાષાઓ જૂદી છે.

કર્ણાટક દેશમાં પર્યતો અને નહિ ખેડી શકાય એવી જમીન થોડી જ છે. એમાં વિસ્તીર્ણ મેદાનો છે તેમની જમીન કાળી રૂ પાક એવી છે ને તેમાં ખેતી બહુ સારી થાય છે.

૧. કલાદગી જિલ્લો.—એનું મુખ્ય શહેર કલાદગી છે.

ભીમા નદીવડે સોલાપુર અને અકલકોટથી એ જિલ્લો જૂદો પડેલો છે. ભીમા નદી આગળ જતાં નિઝામના રાજ્યમાં કૃષ્ણાને મળે છે. એ જિલ્લાની પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, દક્ષિણે ધારવાડ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે રામદુર્ગ, મુઘોળ, જમખિંડી અને જત સંસ્થાનો છે. ભીમા નદી સિવાય કૃષ્ણા, ઘટમલા અને મલમલા એ ત્રણ નદીઓ એ જિલ્લામાં છે. ઉક્તી બે નદીઓના સંગમ કૃષ્ણાનેડે થાય છે. એ જિલ્લો ઊંચા નીચો છે, અને ખજૂરી સિવાય બીજાં કાંડ એમાં નથી. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૫,૬૯૫ ચોરસ મૈલ અને ૮,૧૬,૦૩૭ માણસની વસ્તી છે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતી અને વણવાનો છે. ખેતીની પેદાશમાં જુવાર, ધઉ, અણા, રૂ, અને બાજરી

મુખ્ય છે. લોકનો મુખ્ય ખેતરક જુવાર છે. એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાય છે, પરંતુ ઉત્તરનો તાલુકો ઇંડી છે ત્યાંના લોક તથા બ્રાહ્મણો મરાઠી ભાષા બોલે છે. હિંદુઓની મોટામાં મોટી સંખ્યા લિંગાયતોની છે. એ જિલ્લાના આઠ તાલુકા કર્યા છે તેમાં ૧૧ કરુખા છે. આગલા મુસલમાની રાજની રાજધાની વિજયપુર એમાંનું એક છે. એ રાજ્યને પાદશાહ ઔરંગઝેબે તોડી નાંખ્યું હતું. એ મોટું શહેર હતું; નવ મૈલ દૂરનો એનો કોટ છે, અને એમાંનાં કેટલાંક જૂનાં મકાનો આશ્ચર્ય પમાડે એવાં મોટાં અને સુંદર છે. એવી ઇમારતો માત્ર અમદાવાદમાં છે, મુંબઈ ઇલાકાના બીજા કોઈ શહેરમાં નથી. વેપારમાં સૌથી મોટું નગર બાગલકોટ છે.

૨. બેલગામ જિલ્લો.—મુખ્ય શહેર બેલગામ છે.

પશ્ચિમમાં કલાદગી પછી એ જિલ્લો છે. એની દક્ષિણે ધારવાડ અને કાનડા જિલ્લા છે. બીજા બાજુએ પરરાજ્ય આવેલાં છે; પશ્ચિમે ગોવા, સાવંતવાડી, અને કોલાપુર; ઉત્તરે મિરજ, સાંગલી અને જત; અને પૂર્વે જમખિંડી, મુધોળ અને રામકુર્મ સંસ્થાનો છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે કૃષ્ણા, મધ્યમાં ઘટમલા અને દક્ષિણે મલમલા છે. એ જિલ્લાની ઉત્તર અને પૂર્વેનો ભાગ મેદાન છે અને તેની જમીન સુધરેલી છે, પરંતુ દક્ષિણે સહ્યાદ્રિના ડુંગરાથી ઊંચી નીચી ખંડિત થયેલી છે. એમાંનાં કેટલાંક સ્થળોમાં ઘાડાં જંગલ છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪,૫૮૧ ચોરસ મૈલ અને ૯,૩૮,૭૫૦ માણસની વસ્તી છે. એ જિલ્લામાં મરાઠી અને કાનડી ભાષા બોલાય છે. મરાઠી ભાષા ધણુંકરીને એ જિલ્લાના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગમાં અને કાનડી ભાષા ઉત્તર અને પૂર્વમાં બોલાય છે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતીનો, કાંતવાનો અને વણવાનો, લાકડાંના અને ધાતુના સામાન બનાવવાનો છે; કુંભાર અને મોચીનો ધંધો પણ ચાલે છે. વળી એ જિલ્લામાં કાપડ અને રેશમનો વેપાર ઠીક ચાલે છે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, રૂ, જુવાર, રાગી, ધઉ, બાજરી, શેરડી, જવ, અને કઠોળ મુખ્ય છે. યોરો તમાકુ પણ થાય છે. એ જિલ્લાના ૭ તાલુકા કર્યા છે તેઓમાં ૧૬ મોટા કરુખા છે.

૩. કોલાપુર એજન્સિ.—એનું મુખ્ય શહેર કોલાપુર છે. કોલાપુર સંસ્થાન ત્યાંના મહારાજની ખાસાવસ્થાને લીધે હાલ પોલિટિકલ એજન્ટના તાબામાં છે. એ મહારાજ દત્તપુત્ર છે. શિવાજીના વંશની વડી શાખાનું રાજ્ય સતારામાં હતું, અને તેના નાના કુંવરની ગાદી કોલાપુરમાં ચાલે છે.

એ સંસ્થાનની ઉત્તરે સતારા જિલ્લો અને વારણા નદી છે; પૂર્વે કૃષ્ણા નદી એની અને સાંગલી તથા મિરજ સંસ્થાનોની વચ્ચે છે; દક્ષિણે અને અગ્નિ કોણમાં બેલગામ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વત એની અને કૌંકણ (સાવંતવાડી

અને રતનાગિરિ) ની વચ્ચે છે. એ સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૩,૧૮૪ ચોરસ મૈલ અને ૮,૦૨,૬૯૧ માણસની વસ્તી છે. એમાંના લગભગ છ લાખ માણસ મરાઠી અને બાકીના કાનડી બોલે છે. એ સંસ્થાનમાં પુરકળ વરસાદ આવે છે, અને પંચગંગા અને બીજી નદીઓનાં કાંઠાની જમીન ઘણી રસાળ છે. સર્વ સાધારણ ખાત્ય પાકે છે, તેમાં વિશેષ કરીને જુવાર અને ડાંગર. વળી શેરડી, શાકભાજી અને તમાકુ થાય છે. ઘોડું, કૂં, મરચાં, અને કસુંબો થાય છે. સૂતર અને ઊનનો જડો વણાટ થાય છે. માટીનાં વાસણ અને લુહારકામ બને છે. ઘોડું, કૂં લોહું જડે છે. મહારાજના તાબામાં ઘણા સરદારો છે તેમાંના વિશાળગઢ, કાગલ, બાવડા, અને ઇચળ કરંજના સરદારો મુખ્ય છે.

૪. દક્ષિણ મરાઠા જાગીર.—એના જાગીરદારો અસલ પેઢાની આસા માનતા, પરંતુ હાલમાં ઈંગ્રેજને ખંડણી આપે છે અને તેમને આધીન છે. ઈંગ્રેજ સરકારની તગ્ધી કાલાપુરનો પોલિટિકલ એજન્ટ કામ ચલાવે છે. એ જાગીરો આઠ છે તે નીચે પ્રમાણે:—

	વસ્તી.	નિકાસ.
સાંગલી.	૨૨૩૬૬૩.	આ સર્વે સંસ્થાનોમાં જુવાર, ધ-
જમલિંદી.	૧૦૨૩૪૬.	ઉં, ચણા અને ૩ પાકે છે. સાંગલી
મિરજ (વડીશાખા)	૮૨૨૦૧.	અને કુરંદવાડમાં ડાંગર પણ પાકે છે,
મિરજ (નાનીશાખા)	૩૫૬૦૧.	અને મિરજમાં શેરડી થાય છે. સર્વે
કુરંદવાડ (વડીશાખા)	૩૯૪૨૦.	સંસ્થાનોમાં વાસણ, ફેશી જડાં કાપડ
કુરંદવાડ. (નાનીશાખા)	૩૦૨૫૧.	વગેરે બને છે અને મિરજમાં સારંગી,
મુઘોલ.	૫૮૯૨૧.	તંબુરા વગેરે વાજિત્રો બને છે.
રામદુર્ગ.	૩૮૦૩૧.	

કુલ ૬૧૦૪૩૪

વળી એ સરદારોનાં ગામ ઈંગ્રેજ મૂલકમાં વીખરાતાં છે. તે ગામોમાં ૧૪,૮૦૦ માણસની વસ્તી છે. સાંગલી, જમખિંડી, મિરજ અને કુરંદવાડની જાગીરો પટવર્ધન વંશના પ્રાણીઓની છે; મુઘોળની જાગીર ભોંસલે ચારપુરવંશની છે; જાગીરદારને રાજસાહેબ કહે છે; રામદુર્ગની જાગીર ભોંસલે વંશના પ્રાણીઓની છે. પટવર્ધન વંશના સરદારોનાં ગામો ઘણાં જ વીખરાતાં છે. સાંગલી સંસ્થાનનું મંગળવાડા ગામ પંદર-પુર પાસે ભીમા નદીને કાંઠે છે, અને સાંગલી સંસ્થાનનું બીજું શિરહતી ગામ મુખર્જી ઇલાકાની દક્ષિણ સરહદ ઉપર તુંગભદ્રાને કાંઠે છે. એ સંસ્થાનોમાં વસનારા સોઠામાંના અડધા ઊપરાંત કાનડી ભાષા બોલે છે અને બાકીના મરાઠી બોલે છે.

૫. ધારવાડ જિલ્લો.—મુખ્ય શહેર ધારવાડ છે.

એ જિલ્લો મુંબઈ ઇલાકાની અગ્નિ કોણમાં છે. એની ઉત્તરે બેલગામ, રામકુર્ગ સંસ્થાન અને કલાદગી જિલ્લો; પૂર્વે રૈચૂર હોઆખ (નિઝામત) અને મદ્રાસ ઇલાકાનો બક્ષારી જિલ્લો; દક્ષિણે મહેસૂર અને પશ્ચિમે કાનડા અને બેલગામ છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪,૫૬૪ ચોરસ મૈલ અને ૯,૮૮,૦૩૭ માણસની વસ્તી છે.

સધાદ્રિ પર્વતની પાસે એ જિલ્લાનો પશ્ચિમ ભાગ ખડખડો અને પહાડી છે, પરંતુ પૂર્વ તરફની ભૂમિ કાળી સપાટ છે તેમાં માત્ર કોઈ કોઈ ઠેકાણે છૂટા ડુંગર કે ડુંગરોની હાર છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે મલમલા અને દક્ષિણે તુંગલદ્રા છે. તુંગલદ્રા નદી નિઝામના રાજ્ય માંહેલા રૈચૂરની પેલીમર કુળણ નદીને મળે છે. એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાય છે. લોકોમાં ઘણા લિંગાયત છે. લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતી છે. ખેતીની પેદાશમાં દેશી અને પરદેશી કપાસ, જુવાર, અને જૂદી જૂદી જાતનું તેલ મુખ્ય છે. એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા કર્યા છે તેઓમાં ૧૬ મોટા કસ્બા છે. સર્વથી ચઢીઆતું શહેર હુબલી સૂતરાઈ અને ઊનના કાપડને માટે પ્રખ્યાત છે.

૬. સાવનૂર જાગીર.—એ ધારવાડ જિલ્લાની પૂર્વે છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૬૬ ચોરસ મૈલ અને ૧૭,૧૮૭ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાન પહાણ વંશના મુસલમાન નવાબનું છે, અને પહેલાં પેશ્વાના હાથ નીચે હતું. હાલનો નવાબ બાળક હોવાથી ઇંગ્લેન્ડ તરફથી ધારવાડનો કલેક્ટર એ સંસ્થાન ઉપર દેખરેખ રાખે છે. મુખ્ય નિકાસ રૂ, જુવાર, ડાંગર, કળથી, મગ, નાળિયેર, દીવેલી, તુવર, પાન, અને શેરડી છે.

૭. ઉત્તર કાનડા.—મદ્રાસ સરકારે ઉત્તર કાનડા દેશ મુંબઈ સરકારને સને ૧૮૬૧ માં સોંપ્યો.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૨૩૫ ચોરસ મૈલ અને ૩,૯૮,૪૦૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે બેલગામ, પૂર્વે ધારવાડ અને મહેસૂરનું રાજ્ય, દક્ષિણે મહેસૂર અને મદ્રાસ ઇલાકો, અને પશ્ચિમે અરબીસમુદ્ર તથા પોર્તુગીઝ તાબાનું ગોવા સંસ્થાન છે. ઘાટની નીચલી ભૂમિ અને ઘાટની ઊપલી ભૂમિ એવા એ જિલ્લાના બે ભાગ છે. સધાદ્રિ પર્વત છેક ઉત્તર ભાગ કરતાં કાનડામાં દરિયાની વધારે પાસે છે તેથી તેની તળેટી અને દરિયા વચ્ચે પાંચથી પંદર મૈલ પહોળાઈ છે. ઉત્તર કાનડામાં ઘાટના ઉપર અને હેઠળ જંગલો છે. એમાં સર્વ મળી નવ નદીઓ છે. તેમાંની તુંગલદ્રાને મળનારી વરધા તથા શેરવતી મુખ્ય છે. ગેરસોપાની પાસે શેરવતી ઘાટ ઉપરથી નીચા પ્રદેશમાં ધોધ પડે છે. એમાંનો સાથી ઊંચામાં ઊંચો ધોધ ૮૬૦ ફુટ છે. અહિંના લોકોની ભાષા કાનડી છે, પરંતુ મરાઠી અને કાનડીની મિશ્રિત મરાઠી અને કોંકણી ધણું કરીને કાંઠા ઉપર વસનારા લોક બોલે છે. લોકોનો

મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે, અને મુખ્ય ખોરાક ચોખા છે. રાગી, અને શેરડી પણ પા-
કે છે. ખાગાયત પેદાશમાં નાળિયેર, સોપારી, એળચી, અને મરી છે તે દેશમાં
ખપે છે અને પરદેશખાતે મોકલવામાં આવે છે.

હાલમાં એ દેશના ૮ તાલુકા અને ૩ મહાલ કર્યા છે તેમાં ૬
મોટા કરવા છે. એમાંના કારવાડ, કુંપટા અને હોનાવર મોટાં
બંદરો છે. મુંબઈ તથા કરાંચીની પેઠે ચોમાસામાં વહાણોનું
રક્ષણ થઈ શકે એવું ત્રીજું બંદર માત્ર કારવાડ છે.

